

Zdzisław BudzyńskiORCID: 0000-0001-8000-4498
(Uniwersytet Rzeszowski, Polska)**Jolanta Kamińska-Kwak**ORCID: 0000-0002-5118-8459
(Uniwersytet Rzeszowski, Polska)

Mieszczanie rodowici i migranci. Ruch wędrowski ludności Przemyśla (według spisu mieszkańców z połowy 1918 roku)¹

Niniejsze badania przeprowadzono na bazie spisu mieszkańców Przemyśla z poł. 1918 r., sporządzonego na podstawie nietypowych dla tego rodzaju źródła formularzy ankiet. Materiały te znajdują się obecnie w zasobie Archiwum Państwowego w Rzeszowie (oddział w Sanoku) oraz w mniejszej części w zbiorach Archiwum Państwowego w Przemyślu. W obu wypadkach zachowały się fragmentarycznie. Częścią zasadniczą tekstu jest studium demograficzno-historyczne ukazujące kształtowanie się struktury narodowej i wyznaniowej mieszkańców miasta tego okresu. Szczególną uwagę zwraca ruch wędrowski skierowany w stronę Przemyśla w latach 1880–1918 oraz jego tempo. W artykule zajęto się również rozmieszczeniem migrantów w mieście, zwłaszcza w jego centrum oraz na przedmieściach (Zasania po jego lewej, północnej stronie, i przedmieścia Lwowskiego po prawej, wschodniej części).

Słowa kluczowe: Przemyśl, spis mieszkańców, struktura wyznaniowa, struktura narodowościowa, ruch wędrowski

Spis mieszkańców Przemyśla, przeprowadzony w połowie 1918 r., pozostał przez następne stulecie projektem całkowicie zapomnianym. Próżno o nim szukać wzmianki w literaturze przedmiotu, a nawet informacji w bogatym zespole *Akt miasta Przemyśla* (obecnie w zasobie Archiwum Państwowego w Prze-

¹ Niniejsza praca stanowi kontynuację opublikowanego wcześniej studium źródłoznawczego z zakresu demografii historycznej. Zob. Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *The Unknown Census of the Population of Przemyśl from the Middle 1918. A Primary Source Analysis*, „Poland’s Demographic Past”, „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i studia” (dalej cyt. PDP) 2019, R. 41, s. 209–231 (DOI: 10.18276/pdp.2019.41-08). Tytuł główny jest parafrazą zapisu użytego przez Mateusza Wyżę w recenzji książki (*Ludzie rodowici i migranci – czy słuszny podział? Wokół książki Jeremy Hayhoe, Strangers and Neighbours. Rural Migration in Eighteenth-Century Northern Burgundy*, Toronto: University of Toronto Press 2016, ss. 27), PDP 2018, R. 40, s. 357.

myślu). Trudno się temu dziwić, gdyż tysiącletni Przemysł nie miał w ostatnim stuleciu normalnych warunków rozwoju. Wkrótce po odzyskaniu niepodległości miasto znalazło się w trudnej sytuacji finansowej, więc archiwum miejskim przez całe dwudziestolecie opiekowali się społecznie członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk; w czasie drugiej wojny światowej Przemysł, podzielony granicą niemiecko-sowiecką na Sanie, tym bardziej nie mógł dbać o swoją archiwalną spuściznę. Po wojnie jako przygraniczny ośrodek stracił na znaczeniu i długo musiał walczyć o to, aby tamtejsze zbiory, bez wątpienia najstarsze, najcenniejsze i największe na Podkarpaciu, nie trafiły do nowej stolicy regionu. W czasie paroletnich przetargów, wywożeniu z miasta części archiwaliów i tymczasowym lokowaniu ich kątem w innych miastach, część dokumentacji aktowej trafiła pod Jasło, a po latach ostatecznie zatrzymała się w Sanoku. Tu konskrypcja mieszkańców Przemysła otrzymała fałszywą tożsamość, zarejestrowano ją bowiem jako *Spis ludności miasta Sanoka*, i pod taką nazwą był udostępniany użytkownikom aż do naszych czasów. W postaci, jaką otrzymaliśmy go do wglądu zimą na przełomie 2018/2019 r., miał już nową teczkę i poprawioną metrykę urodzenia. Rychło okazało się, że zachowana w Sanoku kolekcja 1099 ankiet spisowych stanowi oryginalną dokumentację i praktycznie jedyną pozostałość wojennego spisu ludności Przemysła, przeprowadzonego w ostatnich miesiącach władzy austriackiej. W samym mieście odnaleziono ostatnio 64 ankiety, które niegdyśejsi archiwiści używali jako zakładek przy porządkowaniu ogromnego Archiwum Biskupstwa Obrządku Grekokatolickiego².

Zachowany materiał aktowy obejmuje obecnie 334 domy mieszkalne, przypisane do ok. 40 placów i ulic miejskich znajdujących się we wszystkich historycznych dzielnicach miasta. Łącznie ankiety spisowe zarejestrowały 4507 osób, żyjących w 1163 gospodarstwach domowych (każda ankieta obejmowała jedno gospodarstwo i wszystkich żyjących w nim mieszkańców). Ustalenie obecnie, jaki odsetek mieszkańców miasta obejmuje zachowana dokumentacja, nie jest proste, gdyż ze względu na czas wojenny nie zachowały się inne konskrypcje ludności. Pozostaje w tej sytuacji jedynie zestawić i porównać z nim szczegółowe wyniki ostatniego austriackiego powszechnego spisu ludności z końca 1910 r. i pierwszego polskiego spisu ludności (1921), jako najbliższych roku jego datowania. Co zrozumiałe, wyniki obu spisów powszechnych przedziela okres wojny, w tym wysiedlenia znacznej części mieszkańców, oblężenia

² Archiwum Państwowe w Przemysłu (dalej cyt. APP), zespół nr 129, *Akta miasta Przemysła*, sygn. 2422, *Kwestionariusze mieszkańców Przemysła według ulic: Berkowicza, Błonie, Dworskiego, Franciszkańska, Grunwaldzka, Kopernika, Polna, Sanowa Górna, Zyblikiewicza, place: Berka Joselewicza, plac Nowy*, 1918; Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Oddział w Sanoku, zespół *Akta miasta Sanoka*, rps 550, *Spis ludności miasta Przemysła (kwestionariusze od A–K) 1918*; rps 551, jw. (kwestionariusze od M–Z) 1918–1921.

miasta zamkniętego w pierścieniu twierdzy w latach 1914–1915 i znacznego napływu ludności w końcowej fazie wojny, co oznacza, że nawet zbliżone do siebie szacunki z pewnością nie dotyczą tych samych osób. W każdym razie pierwsza z konskrypcji wykazała w mieście 46 038 osób (bez wojska, którego stan obliczono na 8524 osób)³, druga natomiast – 47 958⁴. Wiadomo też z polskiego spisu, że rozwój demograficzny centralnie położonych dzielnic przemyskich, czyli Starego Miasta i przylegającego do niego Podzamcza, pozostawał w okresie międzyspisywym praktycznie na tym samym poziomie, natomiast obie dzielnice podmiejskie, czyli Zasanie, a zwłaszcza przedmieście Lwowskie zanotowały szybki wzrost ludności. To wstępne spostrzeżenie okaże się niebawem pomocne przy objaśnianiu zjawiska mobilności terytorialnej przemyslan pod koniec I wojny światowej.

Wynika stąd, że zachowana dokumentacja spisu przemyskiego z 1918 r. obejmuje ok. 10% jego ówczesnych mieszkańców. Rozkład statystyczny dostępnych dziś ankiet między dzielnicami przedstawiony w tab. 1, w zestawieniu z proporcjonalnym udziałem dzielnic w stanie zaludnienia miasta w 1921 r., przekonuje, że najlepiej reprezentowane w konskrypcji jest Zasanie, a najgorzej przedmieście Lwowskie (nie licząc śladowej wręcz obecności małego skądinąd Podzamcza!); udział Starego Miasta jest odpowiedni do średniej proporcjonalnej obu spisów.

Tabela 1. Zestawienie liczby ludności Przemyśla objętej spisem z 1918 i 1921 r.

Dzielnica	Zachowane ankiety z 1918 r.		Zarejestrowani mieszkańcy w 1918 r.		Ludność wg dzielnic w 1921 r.	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Lwowskie	215	18,5	933	20,7	22838	47,6
Stare Miasto	162	13,9	628	13,9	7597	15,8
Podzamcze	14	1,2	61	1,4	2155	4,5
Zasanie	772	66,4	2885	64,0	15427	32,1
Razem	1163	100,0	4507	100,0	48017	100,0

Źródło: jak w przyp. 2 i 4.

³ W tym cywilów i wojskowych obrządku greckokatolickiego 12 300 (22,5%), łacińskiego 25 455 (46,7%), wyznania mojżeszowego 16 094 (29,5%) żydów i przedstawicieli innych religii 713 (1,3%), *Dane statystyczne dotyczące ludności Przemyśla*, Archiwum Państwowe w Przemyśle, zespół 148, *Parafia Greckokatolicka w Przemyśle*, rps 163, k. 1, 3.

⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku*, Warszawa 1927, s. 64.

Podana wyżej wielkość 4,5 tys. zarejestrowanych osób stanowi wystarczającą próbę reprezentacyjną, aby traktować spis jako dobre źródło informacji, nie tyle jednak o stanie zaludnienia Przemyśla, co jego specyficznej dla pogranicza narodowościowego i religijnego struktury społecznej. Przemyski spis pozwala identyfikować osoby z imienia i nazwiska (główka nad drugą kolumną: *Imię i nazwisko głowy rodziny i wszystkich domowników*), ustalić wiek (główka trzecia), wyznanie i obrządek (główka czwarta) oraz miejscowość i region (kraj) urodzenia (główka piąta: *Miejsce urodzenia*), a wprost i/lub pośrednio też płeć (według kryterium imionowego, niekiedy pomocniczo przez odmienną formę nazwiska), miejsce w rodzinie podstawowej i w gospodarstwie domowym, obejmującym też dalszych krewnych i powinowatych, lokatorów i służbę domową, nierzadko też wskazać rodzaj zatrudnienia lub inne źródło utrzymania oraz pozycję społeczno-zawodową (por. ryc. 1–2). Forma wypełniania przez głowę rodziny dwujęzycznej ankiety (polskiej i ukraińskiej), zwanej tu kwestionariuszem, sporo mówi o jej wykształceniu, znajomości języków i stopniu asymilacji w środowisku przemyskim, a dodatkowe zapiski odsłaniają wiele szczegółów życia rodzinnego i domowego. Przejrzysta, tabelaryczna forma ankiety korzystnie wpływa na pełność i dokładność podawanych informacji, które dziś stosunkowo łatwo można weryfikować, zestawiać, grupować i analizować oraz graficznie przedstawiać w przyjęty przez współczesną statystykę historyczną sposób.

Z punktu widzenia sformułowanego w tytule problemu mobilności przestrzennej ankieta zawiera informacje podawane o osobach wprost lub pośrednio. Bezpośrednie dane odnoszą się do ruchu wędrownego, gdyż niemal każda ujęta w spisie osoba posiada odnotowane miejsce urodzenia (często z dodaną dla precyzji lokalizacją powiatową!). Dodatkowo można w przypadku większości rodzin pełnych ustalić, w którym roku (okresie) życia osiedliła się ona w Przemyśle; wystarczy w tym celu sprawdzić statystykę urodzeń kolejnych dzieci i miejsce ich urodzenia, aby obraz stał się w miarę pełny. Z korzyścią dla tej metody obliczeń, nie do pomyślenia w badaniach okresów przedstatystycznych, przychodzi historykowi szczególna faza przejścia demograficznego ludności ówczesnej Galicji, odznaczająca się już wyraźnie mniejszą śmiertelnością dzieci, a więc i stosunkowo krótkich odstępów międzypokoleniowych. Ludność Przemyśla najwyraźniej przechodzi ten okres niemal w podręcznikowy sposób, choć nie dotyczy to w równym stopniu wszystkich nacji (zob. dalej).

Przedmiotem analizy stały się wszystkie ulice i zgromadzone ankiety, ale ze względu na ich różną reprezentatywność do części badań szczegółowych wybrano te z większych ulic, dla których zachowało się najwięcej ankiet, a z mniejszych te, dla których dysponujemy co najmniej połową ankiet. Do pierwszych zaliczono ulicę 3 Maja (290 ankiet, 34 domy i 1220 zarejestrowanych osób) i Grunwaldzką (odpowiednio 162 – 46 – 518), obie zlokalizowane na przedmieściu Zasanie, oraz Kazimierza Wielkiego (61 – 11 – 202) i Grodzką (51 – 7 – 161), usytuowane na

Starym Mieście. Z kolei przedmieście Lwowskie jest reprezentowane przez ulicę Kopernika (79 – 28 – 304), a niewielkie Podzamcze przez dwie ulice, Krętą (8 – 4 – 21) i Reja (5 – 2 – 17). Orientację w układzie przestrzennym ówczesnego Przemyśla i lokalizacji ulic obecnych w spisie ułatwi poniższa reprodukcja planu miasta, wykonanego w 1918 r. (ryc. 2). Wyniki analizy statystycznej przedstawiamy w formie parametrycznej, w typowym układzie tabelarycznym; w odniesieniu do ruchu wędrowskiego zastosowaliśmy rzadziej stosowaną prezentację tzw. kartogramu wiankowego, rejestrującego strefowe rozmieszczenie wokół Przemyśla miejscowości, z których wywodzili się zdążający doń imigranci.

L. p. _____
Ч. п. _____

Rejon: Zasanie
Рейон: _____

831

Квестыонарыуш — Квѣстіонар.

Улица — Улиця: Свѣтѣго Јана Nr. д. Ч. д. 30

L. p. Ч. п.	Имя і назвіско главы родны і вшыткых домовніков іма і назвіско главы родны і вшыткых домовніков	Віек Вік	Вываніе і абразек Віропосп- лданіе і абразек	Місце уроджэння Місце ўроджэння
1	Teodoryk Muszyński	33	Gr. kat.	Zamianowice
2	Franciszek Muszyński	16	Gr. kat.	Przemysł
3	Eugeniusz Muszyński	15	Gr. kat.	Przemysł
4	Adam Muszyński	13	Gr. kat.	Przemysł
5	Ludwik Muszyński	11	Gr. kat.	Przemysł
6	Marya Muszyńska	9	Gr. kat.	Przemysł
7	Janina Muszyńska	7	Gr. kat.	Przemysł
8	Stanisław Muszyński	5	Gr. kat.	Przemysł
9	Edward Muszyński	3	Gr. kat.	Przemysł

Przemysł, dnia 12 1918. Własnoręczny podpis Teodoryk Muszyński
Перемишль, дня _____ 1918. Власноручны падпіс _____

Wszystkie rubryki należy zgodnie z prawdą do trzech dni wypełnić i mętowni zaślania do dalszego urzędowania złożyć.
Всѣ рубрыкі належит до трех днѣхъ заполнить и мужнові до вѣдѣнія до дальшаго урядованя зложыти.

L. p. _____
Ч. п. _____

Rejon: _____
Рейон: _____

1497 3

Квестыонарыуш — Квѣстіонар.

Улица — Улиця: Капітульна 4 Nr. д. Ч. д. 4

L. p. Ч. п.	Имя і назвіско главы родны і вшыткых домовніков іма і назвіско главы родны і вшыткых домовніков	Віек Вік	Вываніе і абразек Віропосп- лданіе і абразек	Місце уроджэння Місце ўроджэння
1	Władysław Sarny	60	Gr. kat.	Staryj
2	Karol Sarny	58	Gr. kat.	Staryj
3	Stanisław Sarny	30	Gr. kat.	Staryj
4	Stanisław Sarny	26	Gr. kat.	Przemysł
5	Eugeniusz Sarny	22	Gr. kat.	Przemysł
6	Władysław Sarny	14	Gr. kat.	Przemysł
7	Stanisław Sarny	22	Gr. kat.	Przemysł
8	Karol Sarny	44	Gr. kat.	Przemysł

Przemysł, dnia 21/6 1918. Własnoręczny podpis Władysław Sarny
Перемишль, дня _____ 1918. Власноручны падпіс _____

Wszystkie rubryki należy zgodnie z prawdą do trzech dni wypełnić i mętowni zaślania do dalszego urzędowania złożyć.
Всѣ рубрыкі належит до трех днѣхъ заполнить и мужнові до вѣдѣнія до дальшаго урядованя зложыти.

Ryc. 1–2. Przykładowe formularze spisowe; z lewej wypełniony przez Teodozję Muszyńską w imieniu swojej rodziny zamieszkałej w domu pod nr 30, przy ul. Świętego Jana na przedmieściu Zasanie (nr rejestru w bazie I 0831), z prawej podpisany przez ks. Władysława Sarnę, w imieniu swoim i domowników współzamieszkujących w domu kanonicznym przy ul. Kapitułnej 4 na Starym Mieście (nr rejestru w bazie I 1497)

Źródło: jak w przyp. 2.

Metoda pracy. Stan badań. Od strony informacyjnej artykuł wykorzystuje zasób treściowy odkrytego niedawno spisu mieszkańców Przemyśla, a mianowicie tej jego części, która w istotny sposób poszerza dotychczasowe możliwości eksploracyjne tradycyjnych w demografii historycznej gatunków źródłowych. Dotyczy to szczególnie dawnych spisów dusz (*status animarum*),

z czasem ewoluujących w kierunku nowszych form ewidencyjnych stanu i struktury zaludnienia (spisy parafian) oraz dokumentacji metrykalnej różnej proveniencji i typów, rejestrującej nie tylko podstawowe elementy ruchu naturalnego ludności danego obszaru. Ten pierwszy gatunek w okresie objętym cezurą i zakresem terytorialnym niniejszej pracy obejmował tylko właściwe gminy wyznaniowe lub obrządkowe, sporadycznie i niezbyt precyzyjnie sięgając do innych społeczności, współzamieszkających miasto lub wieś (ewidencja partnerów małżeńskich innego obrządku w rodzinach mieszanych i ewentualnie potomstwa zrodzonego w takich związkach). Dokumentacja metrykalna z natury obejmuje tylko niektóre zdarzenia demograficzne (śluby, urodzenia, zgon), pozostawiając poza swoim podstawowym zasięgiem część populacji i sytuacje społeczne, które stanowią przedmiot niniejszej pracy; gorzej też przychodzi odzwierciedlanie na ich podstawie mobilności terytorialnej populacji w jednym przekroju czasowym. Nie ulega dziś wątpliwości, że spis mieszkańców Przemyśla systematycznie dokumentuje ruch wędrowniczy ludności; dodajmy jednak, że dotyczy to wyłącznie jednego kierunku: imigracji ludności do miasta.

Metoda pracy ze wskazanym wyżej źródłem została opisana w cytowanym wyżej artykule. Tu warto dodać informację dotyczącą zestawiania danych źródłowych wg ankiet spisowych, ich analizy statystycznej, a następnie wizualizacji graficznej. W przypadku ruchu wędrowniczego przyjęto za podstawę grupowania statystycznego dystans, jaki dzielił miejsce urodzenia migranta od Przemyśla, z podziałem na 4 strefy, obejmujące najbliższy miastu powiat, potem dalszy okręg (grupę powiatów), prowincję galicyjską, wreszcie pozostałe kraje monarchii habsburskiej i inne państwa lub regiony. W odniesieniu do chronologii imigracji przyjęto cezury wynikające z charakteru źródła i ważnych wydarzeń społeczno-politycznych, które wywołały masowy napływ migrantów do ówczesnych ośrodków miejskich: w najbliższej perspektywie czasowej wybuch wojny i pierwszy jej etap, aż do zakończenia w 1915 r. działań wojennych w okolicy twierdzy przemyskiej, a wcześniej zasadnicze zmiany ludnościowe zachodzące w ówczesnej Galicji, określane dziś jako przejście demograficzne. Szczęśliwie się składa, że zasadnicza faza owej rewolucji demograficznej, ustalona niegdyś przez Krzysztofa Zamorskiego na ok. 1880 r.⁵, zbiega się z najwcześniejszymi zapisami lat przychodźstwa w spisie przemyskim. W sumie więc przyjęto 3 cezury wewnętrzne, sytuując je na lata 1914/1915, 1900 i 1880; dwie ostatnie nie bez związku z przeprowadzonym w tych latach powszechnym spisem ludności kraju.

Wybór zakresu terytorialnego pracy przesądziła podstawa źródłowa, która w zakresie podstawowym jest rejestracją społeczności jednego miasta (tzw. imigracja docelowa), acz w zakresie zasięgu ruchu wędrowniczego obejmuje

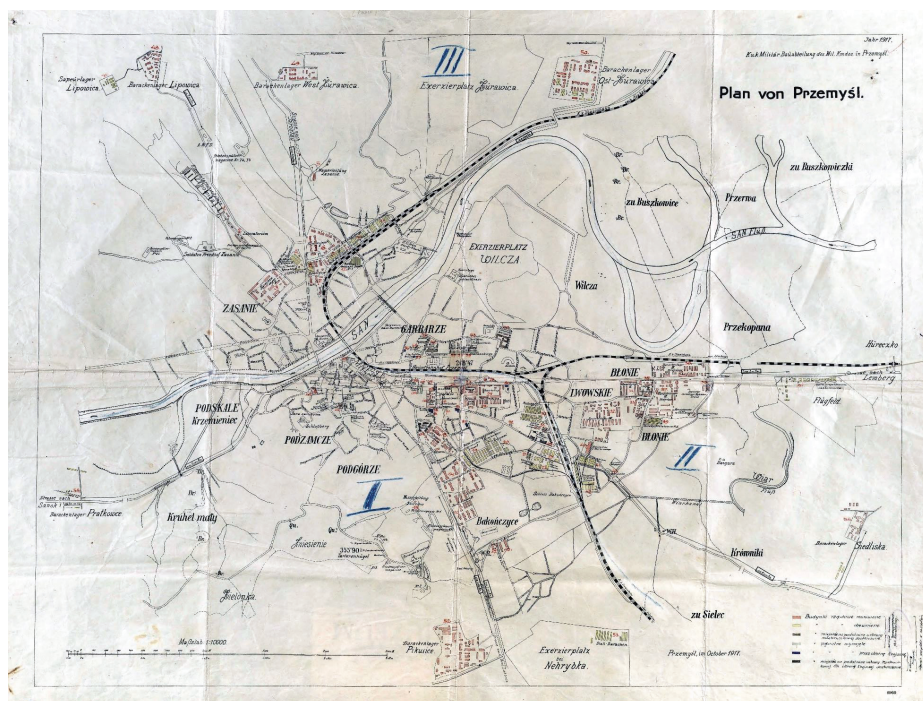
⁵ *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991.

praktycznie całą Galicję oraz północne kraje monarchii austro-węgierskiej. Nie ma potrzeby i miejsca, aby tu szerzej rozwinąć się nad podstawą metodyczną wyboru pojedynczej miejscowości jako przedmiotu badań; uczynili to już wcześniej Dariusz Chojcecki i Andrzej Giza, wprowadzając do studiów demograficzno-historycznych pojęcie „mikroskali”, wiążąc je z rodzajem informacji wykorzystanych w badaniach „w drodze opracowania indywidualnych danych statystycznych o charakterze masowym, zawartych w księgach metrykalnych czy *status animarum*, bądź innych źródłach archiwalnych”⁶; nasz przypadek dotyczy tych ostatnich. Z tych samych powodów rezygnujemy z bliższego przedstawiania stanu badań (poza publikacjami odnoszącym się wprost do zagadnienia) w zakresie objętym tytułem pracy, odsyłając zainteresowanych do nowszej literatury przedmiotu zestawionej już przez Piotra Łozowskiego⁷.

Układ wewnętrzny. Poza wprowadzeniem praca składa się z części wstępnej, stanowiącej rodzaj opisu miasta w ostatnim roku wojny światowej. Jej zadaniem jest przybliżenie czytelnikowi wyjątkowo trudnych warunków jego funkcjonowania, w tym zwłaszcza tych, które zmobilizowały lokalne władze miasta do rozpisania szczególnej konskrypcji ludności. Część druga stanowi rodzaj studium demograficzno-historycznego, przybliżającego formowanie się na nowo zadziwiającej postronnych obserwatorów struktury narodowościowej i wyznaniowej jego mieszkańców, która zasadniczo przetrwała okres międzywojennej niepodległości, a została całkowicie unicestwiona podczas obu okupacji (niemieckiej i sowieckiej) i w trakcie gruntownych zmian ludnościowych w okresie po II wojnie światowej. Rejestrujemy w niej gwałtowny ruch wędrowniczy kierujący się w stronę Przemyśla w latach 1880–1918, geografie jego rozmieszczenia oraz tempo migracji. Sygnalizujemy też rozmieszczenie migrantów na obszarze historycznego centrum i dynamicznie rozwijających się przedmieść na obu brzegach Sanu, Zasania po jego lewej, północnej stronie, i przedmieścia Lwowskiego po prawej, wschodniej części. Pracy towarzyszy nietypowy aneks źródłowy. Różni go od standardowych form rozproszenie dokumentów źródłowych wybranych jako egzemplifikacja typowych lub szczególnych przypadków zdarzeń demograficznych, umieszczonych w tych miejscach tekstu, który odnosi się konkretnego zagadnienia. Uznaliśmy też, że najlepszą formą wizualizacji będzie umieszczenie owych dokumentów w formie skanów dających czytelnikowi okazję do zapoznania się z nietypową formą ankiety spisowej i sposobem jej wypełniania.

⁶ *Wizualizacja badań w mikroskali opublikowanych w „Przeszłości Demograficznej Polski” za lata 1967–2012 (t. 1–31)* [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski i C. Kukla, Białystok 2014, s. 154 (wersja elektroniczna, dostęp 2 I 2020).

⁷ *Bibliografia polskiej demografii historycznej po 1945 roku* [w:] *Struktury demograficzne rodziny...*, s. 157–373.

**Ryc. 3. Plan miasta Przemyśla (Plan von Przemyśl) w skali 1 : 10 000,
wykonany w październiku 1917 r.
przez K.u.K. Militär Bauabteilung des Mil. Kmdos in Przemyśl**

Źródło: <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=344> [dostęp 18.06.2019].

Przemyśl w latach I wojny światowej. Strategiczna lokalizacja Przemyśla w monarchii austro-węgierskiej sprawiła, że w drugiej połowie XIX w. umiejscowiono w nim twierdzę pierścieniową I stopnia, jedną z najpotężniejszych tego typu w Galicji. W latach 1914–1915 stała się ona areną ciężkich walk, których skutki ponosili mieszkańcy miasta i okolicznych wsi przez kolejne lata. Jeszcze w ramach przygotowania przedpola twierdzy do oblężenia władze wojskowe nakazały spalić 21 wsi i 23 przysiółki oraz wysiedlić ich mieszkańców; taki sam los spotkał część ludności miasta wywiezionej na Morawy i na Węgry (zob. ryc. 4). Trudności aprowizacyjne pozostałej na miejscu ludności cywilnej spotęgowało paromiesięczne oblężenie twierdzy przez wojska rosyjskie, zakończone jej kapitulacją 21–22 marca 1915 r. Krótkie rządy rosyjskie wprowadziły chaos i kompletną dezorganizację życia miejskiego, a sytuacji zasadniczo nie zmieniło odbicie twierdzy na przełomie maja i czerwca 1915 r. Do miasta napływały rzesze uchodźców, jeńców i zdemobilizowanych żołnierzy, plądrowano magazyny wojskowe i opuszczone domy, kwitła spekulacja i złodziejstwo;

komisaryczny zarząd miasta nie był w stanie zaprowadzić porządku, zadbać o dostawę wody pitnej, opału i elementarną opiekę zdrowotną. Stan taki trwał praktycznie aż do końca I wojny światowej⁸.

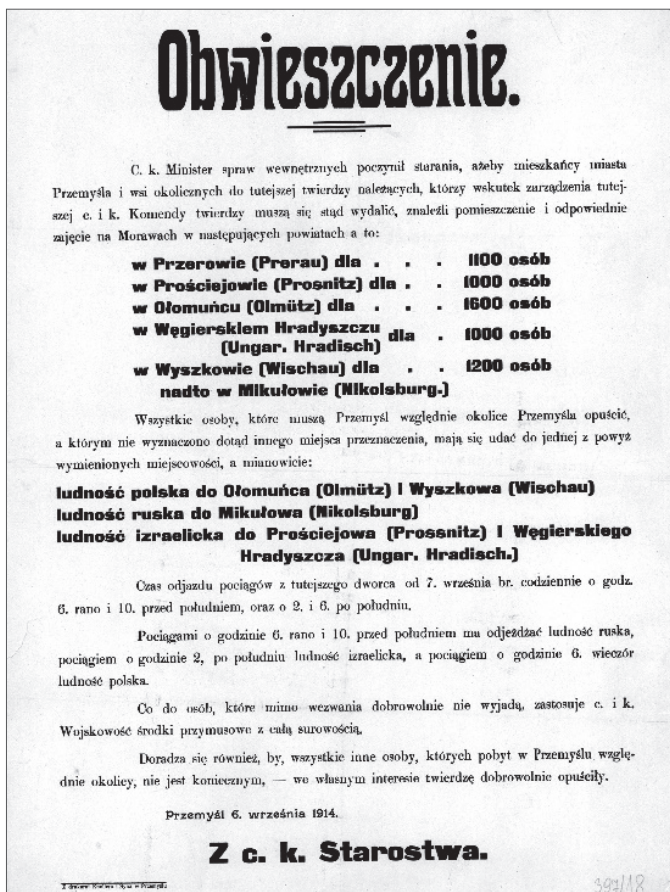
Budowa nowoczesnej twierdzy pierścieniowej od 1873 r. odbywała się z wielką korzyścią dla Przemyśla i jego mieszkańców, czego efektem był szybki rozwój urbanistyczny miasta i wzrost liczby jego ludności. Mimo ograniczeń wojskowych i wzrostu cen parcel ruch budowlany przyniósł w latach 1869–1910 prawie trzykrotny wzrost liczby budynków mieszkalnych, z 859 do 2 447, i porównywalny z nim wzrost liczby mieszkańców (z 15 185 do 46 168 ludności cywilnej i 8 524 stałej załogi wojskowej). W okresie wojny władze wojskowe usunęły z miasta osoby podejrzewane o sympatie prorosyjskie, a tych, którzy nie zapewnili sobie żywności na trzy miesiące, ewakuowano do Ołomuńca i Wyszkowa (Polacy), Mikułowa (Ukraińcy) oraz Prościejowa na Morawach i węgierskiego Hradyszcza (Żydzi). W mieście pozostało jednak około 30 tys. ludności cywilnej, której położenie stało się tragiczne, szczególnie podczas drugiego oblężenia twierdzy przez wojska rosyjskie. Po zajęciu miasta pogorszyła się dodatkowo sytuacja ludności żydowskiej, którą Rosjanie zmuszali do pracy przy sprzątanii, usuwaniu gruzu oraz naprawie fortów i prowadzących do nich dróg. Mieszkańcy Przemyśla w niewielkim stopniu mogli liczyć na pomoc władz miejskich, tym bardziej że kasę miejską okradli najpierw wojskowi rosyjscy, a w maju 1915 r. mianowany przez nich burmistrz Marian Głuszkiewicz. W lipcu 1918 r. deficyt w kasie miejskiej wynosił już 900 tys. koron⁹.

Wojna spowodowała poważne zmiany w sferze własności, bowiem w wyniku spekulacji i lichwy wiele osób się wzbogaciło, większość mieszkańców jednak drastycznie zubożała. Spory ruch na rynku mieszkaniowym wywoływał nadmiar kapitału spekulacyjnego; przedwojenni właściciele wyprzedawali

⁸ Helena z Sejfertów Jabłońska, *Dziennik z oblężonego Przemyśla*, wstęp, przypisy i oprac. S. Stępień, Przemyśl 2017, *passim*; A. Gilewicz, *Twierdza Przemyśl w XIX i XX wieku (Budowa, oblężenie, rola w I wojnie światowej)*, „Rocznik Przemyski” 1968, t. 12, s. 171–187; F. Forstner, *Twierdza Przemyśl*, tłum. J. Bańbor, Warszawa 2000, s. 175–187.

⁹ APP, zespół 129, *Akta miasta Przemyśla*, sygn. 1594, *Sprawy obrony Twierdzy Przemyśl*, 1914–1915; sygn. 1595, *Sprawy organizacji ludności cywilnej w okresie działań wojennych* 1914, 1916; zespół 397, *Afisz, plakaty i druki ulotne z terenu Przemyśla w zasobie APP*, sygn. 18, *C.K. Starostwo do mieszkańców Przemyśla z informacją o miejscach przesiedlenia*, sygn. 20, *C.K. Starostwo o konieczności opuszczenia Przemyśla przez jak największą ilość ludności cywilnej*, sygn. 23, *C.K. Radca Namiestnictwa i Starosta Żeleski – taryfa maksymalna art. spożywczych dla Przemyśla*, sygn. 46, *Komisarz rządowy Lanikiewicz – taryfa maksymalna cen dla Przemyśla*, sygn. 48, *Komisarz rządowy dr Błażowski o wyzysku ludności przy zakupie artykułów spożywczych*; „Nowy Głos Przemyski”, nr 29 z 21 VII 1918, s. 2–3; J. Błoński, *Zaginiony świat. Historia Żydów przemyskich*, Przemyśl 2008, s. 11; J. Malczewski, *Przemyśl w latach 1772–1914*, Przemyśl 2009, s. 140, tab. 11.

swoje domy i mieszkania po wysokiej cenie, sięgającej kilku, a nawet kilkuset tysięcy koron, oferowanej im przez spekulantów dorabiających się na handlu artykułami spożywczymi, odzieżą i opałem¹⁰.

Ryc. 4. Obwieszczenie o przymusowej ewakuacji mieszkańców Przemysła, ogłoszone 6 września 1914 r.

Źródło: APP, zespół 397, Afisze, plakaty i druki ulotne z terenu Przemysła w zasobie APP, sygn. 18.

Wojna zaburzyła również normalne funkcjonowanie władz miejskich, bowiem nie przeprowadzono wyborów do Rady Miejskiej, rozwiązanej jeszcze w styczniu 1914 r., i w całym jej okresie władzę cywilną sprawował zarząd komisaryczny. Od 1916 r. stanowisko komisarycznego burmistrza piastował

¹⁰ „Nowy Głos Przemyski”, nr 30 z 28 VII 1918, s. 1, nr 36 z 8 IX 1918, s. 2.

Władysław Łyszkowski, którego w maju 1918 r. zastąpił dr Włodzimierz Błażowski; funkcję organu doradczego burmistrza pełniła Rada Przyboczna. W lipcu 1918 r. zastąpiła ją mianowana reskryptem Namiestnictwa Tymczasowa Rada Miejska, licząca 36 członków, która w zakresie uchwałodawczym uzyskała większe uprawnienia. Głównym jej zadaniem była poprawa zaopatrzenia w żywność, odzież i opał, które to egzystencjalne problemy dominowały na każdym posiedzeniu tego gremium¹¹.

Z łam ówczesnej prasy przemyskiej rysuje się obraz dramatycznej sytuacji mieszkańców miasta w ostatnim, piątym roku wojny. Już pierwsze, zimowe miesiące tego roku przyniosły nasilenie strajków niektórych grup zawodowych (nauczycieli, kolejarzy, rzeźników i innych), niezadowolonych ze swojej sytuacji materialnej; pedagodzy żądali dodatku drożyznianego, analogicznego, jaki otrzymali wówczas urzędnicy¹². Życie w mieście utrudniał katastrofalny brak wody, spowodowany złym stanem sieci wodociągowej i popsutych studni. Mieszkańcy byli zmuszeni chodzić po wodę do odległych miejsc, niejednokrotnie prosić o nią właścicieli prywatnych ujęć wody¹³. Budowa i naprawa wodociągów posuwała się w wolnym tempie, dodatkowo wykopy wodociągowe pozostawały przez dłuższy czas niezasypane i stanowiły nieplanowane zbiorniki na wodę, czego przykładem był rejon ulic Sanockiej, Ratuszowej i Kolejowej. Brak sprawnych wodociągów utrudniał utrzymanie higieny, dodatkowo też zakłady kąpielowe zostały zamknięte z powodu braku węgla do kotłów grzewczych¹⁴. Doskwierał mieszkańcom brak opału, zarówno węgla, jak i drewna, który był też bardzo drogi. Już zimą 1917 r. pojawiły się problemy z ogrzaniem domów, nieczynne były również z tego powodu szkoły, dodatkowo elektrownia ograniczyła dostawy prądu. We wrześniu 1918 r. wprowadzono rozporządzenie o kartach węglowych upoważniających do zakupu węgla, który docierał do miasta z dużym opóźnieniem. Opał był dostępny na wolnym rynku, ale po bardzo

¹¹ „Nowy Głos Przemyski”, nr 18 z 5 V 1918, s. 1, nr 28 z 14 VII 1918, s. 1; „Echo Przemyskie”, nr 29 z 14 VII 1918, s. 1; „Ziemia Przemyska”, nr 1 z 3 I 1914, s. 1; nr 4 z 24 I 1914, s. 1; nr 5 z 31 I 1914, s. 1; M. Dalecki, *Przemysł w latach 1918–1939. Przestrzeń. Ludność. Gospodarka*, Przemyśl 1999, s. 19.

¹² Przykładowo nauczyciel szkoły ludowej prowizorycznie zarabiał wówczas miesięcznie od 80 do 100 koron, zaś nauczyciel stały około 150 koron, a bochenek chleba kosztował od 10 do 24 koron, „Echo Przemyskie”, nr 25 z 16 VI 1918, s. 1; „Nowy Głos Przemyski”, nr 29 z 21 VII 1918, s. 2, nr 36 z 8 IX 1918, s. 2.

¹³ Przykładem dzielnica Podzamecze, gdzie jedyna studnia przy ulicy Ptasiej od czterech tygodni była zepsuta. Wody brakowało także do celów gospodarczych (np. prania), dlatego też pojawiła się propozycja, aby władze nakazały rozwozić wodę z Sanu w beczkowozach, „Echo Przemyskie”, nr 27 z 30 VI 1918, s. 3; nr 36 z 1 IX 1918, s. 3.

¹⁴ „Nowy Głos Przemyski”, nr 32 z 11 VIII 1918, s. 3, nr 25 z 13 VI 1918, s. 3, nr 26 z 30 VI 1918, s. 1–2, nr 36 z 8 IX 1918, s. 2–3, nr 37 z 15 IX 1918, s. 3.

wysokich cenach, przewidywano więc, że zimą tego roku wiele mieszkań będzie nieogrzewanych, a szkoły zamknięte¹⁵.

Pogorszył się też znacznie stan bezpieczeństwa w mieście, nagminnie dochodziło wówczas do kradzieży. Była to szczególnie dokuczliwa plaga; złodzieje okradali mieszkania prywatne, nawet w biały dzień, głównie z ubrań i bielizny. Łupem złodziei padały towary znajdujące się w sklepach, i to znacznej wartości, okradano także miejscowe przedsiębiorstwa, a nawet gości hotelowych. Prasa donosiła, że już po raz trzeci została okradziona fabryka Bystrzyckiego pilnowana przez sześciu żołnierzy¹⁶. Zniszczeniu uległy wówczas dwa mosty drogowy (zastąpione w 1915 r. przez prowizoryczną przeprawę) i kolejowy na Sanie.

W czerwcu tego roku brakowało w mieście przede wszystkim żywności i odzieży, a stan ten utrzymał się aż do końca wojny. Ludność była biedna i niedożywiona, w mieście panowała ogromna drożyzna, szerzyły się lichwa i spekulacja towarami. W powiecie przemyskim, stanowiącym główne zaplecze żywnościowe, obniżyła się produkcja rolna, zmalały więc drastycznie dostawy żywności, a jednocześnie wzrastały na nie ceny. Osoby odpowiedzialne za aprowizację dokonywały nadużyć, np. zarządca miejskiego magazynu aprowizacyjnego sukcesywnie go okradał z artykułów spożywczych, które później po zawyżonych cenach były sprzedawane na miejskim targu. Nieścisłości wykazała również kontrola przeprowadzona w magazynie zbożowym. Sprzedawana z magazynów aprowizacyjnych żywność była nie tylko zepsuta, ale też zanieczyszczona. Dostawy zmalały tak drastycznie, że w mieście brakowało nawet chleba i mąki, a przydział tej drugiej wynosił zaledwie 50 g na osobę na tydzień. Ceny wzrosły tak, że za kilogram mąki sprzedający żądali 18 koron, a chleba od 15 do 24 koron. Nieuczciwi handlarze do mleka dolewali wody, a nawet nafty. Mieszkańcy miasta otrzymywali od władz miejskich karty żywnościowe, których jednak często nie mogli zrealizować, bo brakowało towarów; w tej sytuacji najbardziej zaradni szukali protekcji, a inni zaopatrywali się na czarnym rynku. Mimo ustalonej oficjalnie taryfy maksymalnej na towary sklepikarze nie stosowali się do niej i sprzedawali je po wyższych cenach. Zarząd miasta ustanowił nadzorcę targowego, który pilnował wysokości cen sprzedawanej żywności. Władze podejmowały też starania o poprawę sytuacji, zakupując żywność i dystrybuując ją wśród ludności. Przykładowo zakupiły w tym roku partię słoniny w Stanisławowie, zamówiły też 750 wagonów ziemniaków. Poziom życia obni-

¹⁵ APP, zespół 397, *Afisze, plakaty i druki ulotne z terenu Przemyśla w zasobie APP*, sygn. 106, *Kierownik Zarządu Miasta dr Błażowski w sprawie rozdziału węgla*; „Echo Przemyskie”, nr 38 z 15 IX 1918, s. 1–2; „Nowy Głos Przemyski”, nr 31 z 4 VIII 1918, s. 1, nr 31 z 11 VIII 1918, s. 2, nr 34 z 25 VIII 1918, s. 3, nr 37 z 15 IX 1918.

¹⁶ „Nowy Głos Przemyski”, nr 26 z 30 VI 1918, s. 3, nr 27 z 7 VII 1918, s. 3, nr 34 z 25 VIII 1918, s. 2–3.

żył się do tego stopnia, że zalecano zimą traktować ziemniaki jako podstawowe pożywienie, ze względu na brak mięsa i chleba. Inspektorat zbożowy przeprowadzał rewizje w mieście, konfiskując mąkę i chleb, również ten sprzedawany po zawyżonych cenach, kontrolowano nawet prywatne mieszkania w poszukiwaniu zapasów. Urząd do badania cen przyjmował interesantów z donosami na nieuczciwych sprzedawców i tych, którzy zgromadzili zapasy żywności¹⁷.

Niewiele mniej doskwierał mieszkańcom brak odzieży, bielizny, a także obuwia. Nieuczciwi rzemieślnicy, wykorzystując sytuację, podnosili ceny do tego stopnia, że marnej jakości ubranie kosztowało 900 koron, a buty 450 koron. W tej sytuacji kobiety przerabiały nawet swoje suknie, szlafroki i halki na odzież dla dzieci. Postulowano uruchomienie komitetu mającego zająć się zaopatrzeniem mieszkańców w odzież, a funkcjonujący Urząd dla badania cen, kierowany przez radcę sądowego Grzędzielskiego, powinien podjąć aktywniejsze działania, aby ukrócić ten proceder. Pewno je podjęto, skoro prasa doniosła, że ukarano wysoką grzywną szewca, który za parę butów męskich zażądał 850 koron¹⁸.

Obok kłopotów aprowizacyjnych problemy mieszkaniowe należały wówczas do największych bolączek mieszkańców. Problemy z uzyskaniem jakiegokolwiek lokum pojawiły się już w roku 1917, jednak nasiliły się rok później ze względu na katastrofalny stan niektórych domów i stały napływ do miasta nowych mieszkańców. W mieście brakowało przede wszystkim mniejszych mieszkań, jedno-, dwu- i trzypokojowych z kuchnią. Latem 1918 r. sytuacja mieszkaniowa stała się najtrudniejszym problemem mieszkańców i władz miejskich. Właściciele nagminnie usuwali ze swoich domów lokatorów zalegających z czynszem, ci z kolei nie byli w stanie wynająć jakiegokolwiek pokoju, gdyż niebotycznie wzrosły ceny najmu; nie bez udziału władz miejskich, ponieważ nakładane dodatkowe podatki spowodowały podniesienie czynszów o połowę. Zarząd miasta tłumaczył się z kolei, że został zobligowany ustawą rządową do zapewnienia mieszkań 130 kwaterowanym w mieście oficerom¹⁹. Jest wysoce prawdopodobne, że zarządzenie spisu w połowie 1918 r. zostało

¹⁷ W lipcu 2 kg chleba kiepskiego kosztowały 24 korony, kg cukru od 16 do 20 koron, pudełko zapalek od 40 do 60 halerzy, litr mleka 5 koron, „Nowy Głos Przemyski”, nr 28 z 14 VII 1918, s. 1, nr 23 z 9 VI 1918, s. 2, nr 25 z 13 VI 1918, s. 3, nr 26 z 30 VI 1918, s. 1–2, nr 27 z 7 VII 1918, s. 3, nr 28 z 14 VII 1918, s. 1, nr 29 z 21 VII 1918, s. 2–3, nr 30 z 28 VII 1918, s. 2, nr 33 z 18 VIII 1918, s. 2, nr 35 z 1 IX 1918, s. 1–2, nr 36 z 8 IX 1918, s. 1, nr 37 z 15 IX 1918, s. 2; APP, *Materiały rodziny Porembalskich*, zespół 1911, sygn. 8, Jan Porembalski, *Rada Narodowa w Przemysłu w listopadzie 1918 r.*

¹⁸ „Nowy Głos Przemyski”, nr 23 z 9 VI 1918, s. 2, nr 26 z 30 VI 1918, s. 1–2, nr 31 z 4 VII 1918, s. 3.

¹⁹ „Echo Przemyskie”, nr 32 z 6 VIII 1918, s. 1, nr 38 z 15 IX 1918, s. 3; „Nowy Głos Przemyski”, nr 26 z 30 VI 1918, s. 3, nr 27 z 7 VII 1918, s. 3, nr 28 z 14 VII 1918, s. 3, nr 32 z 11 VIII 1918, s. 3, nr 35 z 1 IX 1918, s. 1–2.

wywołane ostrym deficytem lokali mieszkalnych i próbą poszukiwania dodatkowych mieszkań dla oficerów austriackich i innych osób. Wojna, oprócz strat ludnościowych i kłopotów materialnych, przyniosła również zmiany w funkcjonowaniu rodzin; wiele z nich się rozpadło, bowiem w życiu kobiet pojawiali się inni mężczyźni, gdy ich mężowie byli na froncie, trafili do niewoli lub jako ranni czy chorzy przebywali w szpitalach wojennych. Odnotowano wówczas wiele toczących się spraw rozwodowych²⁰.

Opisaną wyżej sytuację pogłębił jeszcze narastający konflikt polsko-ukraiński, który w listopadzie 1918 r. przybrał cechy starcia zbrojnego. Walki o Przemyśl, toczone po obu stronach z udziałem zdemobilizowanych żołnierzy frontowych, jeszcze bardziej skomplikowały lokalną sytuację aprowizacyjną i mieszkaniową. W grudniu 1918 r. „Nowy Głos Przemyski” informował o tragicznej sytuacji w mieście, pisząc:

W mieście bieda, nędza, głód. Ludność wynędzniała, wyniszczona, obdarta, nie ma co jeść, w co się ubrać ani czym zapalić, aby się ogrzać. Bezrobocie już się nie może szerzyć, przybrało bowiem najsłabsze rozmiary. Toteż głód i wycieńczenie szerokich mas, które z początkiem zimy nie tak bardzo dawało się we znaki, dziś stało się zjawiskiem wstrząsającym. Pomnaża je i pogłębia fakt, że masa ludzi wróciła i wraca z wojska²¹.

Skala i rozmieszczenie imigracji przemyskiej. Zestawienie wyników konskrypcji ludności według ulic oraz dzielnic (tab. 2) wyraziście unaocznia statystyczny i przestrzenny rozmiar tego zjawiska w obrębie granic administracyjnych ówczesnego Przemyśla. Okazuje się, że wojenne i przedwojenne przychodźstwo, traktowane łącznie, miało wyjątkową wielkość²², w dodatku obejmowało przestrzeń całego miasta, bez specjalnej różnicy miejsca i historycznego rejonu. Skala imigracji w ujęciu całościowym wyraża się w nim wielkością 2/3 (dokładnie 67,4%) stanu zasiedlenia w połowie 1918 r. Rdzenni mieszkańcy, legitymujący się wówczas przemyską metryką urodzenia, a reprezentowani tu przez głowy rodzin zapisanych na kartach pojedynczych ankiet, stanowili niecałe 1/3 (31,0%) stanu populacji (brakujące do kompletu 1,6% tworzą 4 ankiety nieokreślone nazwą ulicy oraz 15 kwestionariuszy, w których wypełniający opuścili z nieznanym dziś powodów tę kolumnę spisową). Warto wstępnie dodać, że globalny udział imigrantów w populacji przemyskiej mógł

²⁰ „Nowy Głos Przemyski”, nr 26 z 30 VI 1918, s. 1–2.

²¹ „Nowy Głos Przemyski”, nr 53 z 8 XII 1918, s. 1.

²² Porównanie sytuacji w innych ośrodkach podobnej wielkości jest obecnie trudne, gdyż problem statystyki i geografii mobilności ludności większych miast z terenu dawnych ziem polskich podczas I wojny światowej jest z rzadka podejmowany w badaniach demograficznych, por. Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, dz. cyt. Nie ulega jednak wątpliwości, że przemieszczanie się ludności w kierunku konkretnego ośrodka w rozmiarze takim jak w Przemyślu stało się zjawiskiem częściej spotykanym dopiero podczas II wojny światowej i po niej.

Tabela 2. Rozmieszczenie ludności Przemysła w połowie 1918 r. (według placów i ulic miasta)

Nazwa ulicy / dzielnica	Liczba mieszkańców	Liczba ankietowanych gospodarstw domowych	Miejsce urodzenia „głów rodzin”					
			Miasto Przemysł	%	Poza miastem	%	Brak danych	%
<i>I</i>	2	3	4	5	6	7	8	9
Gołębia / L	169	44	10	22,7	34	77,3	0	0,0
Kopernika / L	330	79	39	49,4	40	50,6	0	0,0
Krównicka / L	129	31	10	32,3	20	64,5	1	3,2
Nadbrzeżna / L	112	21	11	52,4	9	42,8	1	4,8
Nowa / L	68	16	3	8,8	12	75,0	1	6,2
Mickiewicza / L	102	18	2	11,1	16	88,9	0	0,0
Inne / L ^a	3	6	2	33,3	4	66,7	0	0,0
Razem w dzielnicy	933	215	77	35,8	135	62,8	3	1,4
Kręta / Pz	32	8	2	25,0	6	75,0	0	0,0
Reja / Pz	20	5	1	20,0	4	80,0	0	0,0
Inne / Pz ^b	9	1	1	100,0	0	0,0	0	0,0
Razem w dzielnicy	61	14	4	25,0	10	75,0	0	0,0
Franciszkańska / SM	25	6	1	16,7	5	83,3	0	0,0
Fredry / SM	24	6	1	16,7	5	83,3	0	0,0
Grodzka / SM	206	51	14	27,4	36	70,6	1	2,0
Kapitulna / SM	45	8	1	12,5	6	75,0	1	12,5
Kazimierza W. / SM	215	61	33	54,1	27	44,3	1	1,6
Katedralna / SM	81	21	4	19,0	16	76,2	1	4,8
Inne / SM ^c	16	5	4	80,0	1	20,0	0	0,0

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
Razem w dzielnicy	612	158	58	36,7	96	60,8	4	2,5
3 Maja / Z	1220	290	82	28,3	197	67,9	11	3,8
Barska / Z	105	33	7	21,2	26	78,8	0	0,0
Bema / Z	105	32	11	34,4	21	65,6	0	0,0
Błonie / Z	84	32	11	34,4	21	65,6	0	0,0
Głęboka / Z	40	15	4	26,7	11	73,3	0	0,0
Grunwaldzka / Z	560	162	59	36,4	103	63,6	0	0,0
Klasztorna / Z	63	18	2	11,1	16	88,9	0	0,0
Kraśnińskiego / Z	276	68	17	25,0	51	75,0	0	0,0
Krótką / Z	21	5	0	0,0	5	100,0	0	0,0
Św. Jana / Z	260	75	14	18,7	60	80,0	1	1,3
Św. Jana Górna / Z	51	15	4	26,7	11	73,3	0	0,0
Zakątna / Z	85	21	9	42,9	12	57,1	0	0,0
Inne / Z ^d	15	6	0	0,0	6	100,0	0	0,0
Razem w dzielnicy	2885	772	220	28,5	540	70,0	12	1,5
Inne ankiety ^e	16	4	1	25,0	3	75,0	0	0,0
Ogółem	4507	1163	360	31,0	784	67,4	19	1,6

Skróty: L – przedmieście Lwowskie, Pz – Podzamcze, SM – Stare Miasto/Miasto, Z – przedmieście Zasanie.

Objaśnienia: ^aPlac Nowy (1 gospodarstwo domowe), ul. Dworskiego (1), Kolejowa (1), Polna (2) i Zyblikiewicza (1); ^bUl. Franciszka Józefa (1); ^cPlac Berka Joselewicza (1), ul. Berkowicza (2) i Kościuszki (2); ^dUl. Długosza (2), Kraszewskiego (1), Sanowa Góra (1) i Świętego Józefa (2); ^eAnkiety, w których pominięto nazwę ulicy.

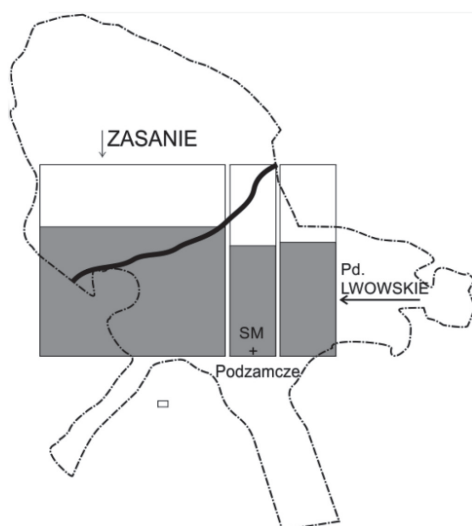
Źródło: jak w przyp. 2.

być wówczas taki sam, co wynika z przeprowadzonej dalej analizy pochodzenia partnerów badanych głów rodzin, także w większości rekrutujących się spoza Przemyśla, a ponadto liczego i na ogół migrującego z nimi potomstwa²³ oraz przybywających do miasta innych domowników. Odliczamy jednak z grupy imigrantów tę część domowników, w tym lokatorów i rezydentów oraz służbę domową, która (w niewielkim stopniu) rekrutowała się z Przemyśla.

Przy dokładniejszej analizie łatwo zauważyć, że ogólnie wysoki udział imigrantów w populacji miejskiej w ujęciu regionalnym (dzielnice) i lokalnym (ulice) wykazuje spore rozpiętości (por. ryc. 5). Generalnie, najbardziej nasyciona przybyszami okazała się dzielnica północna, czyli przedmieście Zasanie (z główną i gęsto zasiedloną ulicą 3 Maja, zob. ryc. 6), w której ludność miejscowa stanowiła tylko 28,5%, a napływowa 70,0%, następnie przedmieście Lwowskie na wschodzie (odpowiednio 35,8 i 62,8%), a niewiele mniej historyczne centrum miasta, czyli Stare Miasto (określane też wówczas po prostu jako Miasto), w którym udział zasiedziały „mieszczan” sięgnął 36,7, a imigrantów 60,8%²⁴. W odniesieniu do pojedynczych ulic ta geografia rozmieszczenia ludności miejscowej i napływowej wskazuje na głębsze różnice, sygnalizujące inny niż dawny miejski podział administracyjny średniego szczebla na dzielnice. Tu wyraźnie akcentowane jest historyczne śródmieście z najbliższymi przyległościami, zamieszkałe niegdyś przez zamożnych mieszczan, przeważnie polskich i żydowskich, ustabilizowanych od pokoleń w rejonie trwałej zabudowy murowanej oraz głównego węzła komunikacyjnego, handlowego i administracyjnego Przemyśla. Nie jest przypadkiem, że spis wykazał najwyższy odsetek mieszkańców osiadłych przy ulicy Kazimierza Wielkiego (54,1%), stanowiącej granicę między śródmieściem a dzielnicą żydowską. Dwie kolejne w tym zestawieniu ulice, Nadbrzeżna (52,4%) i Kopernika (49,4%), sytuują się już poza granicą dawnych murów miejskich, na obszarze przedmieścia Lwowskiego, które jednak najszybciej rozwijało się po poprowadzeniu przez nie w połowie XIX w. linii kolejowej z Wiednia do Lwowa i wybudowaniu okazałego dworca kolejowego. Niejako na drugim biegunie geografii migracji sytuowało się lewobrzeżne Zasanie, na którym średnią udziału ludności napływającej przekroczyły tylko 3 mniejsze ulice: Zakątna, Bema i Błonie, oraz jedna z najdłuższych, rozbudowywana na zachód wzdłuż dawnego traktu węgierskiego ulica Grunwaldzka (36,4%). W zestawieniu porównawczym nie bierzemy pod uwagę ulic reprezentowanych przez nikłą liczbę ankiet i zarejestrowanych w nich osób.

²³ Potomstwa urodzonego w Przemyślu nie traktujemy już jako imigrantów, co najwyżej jako drugie pokolenie przybyszów spoza miasta.

²⁴ Przylegająca do Starego Miasta mała dzielnica Podzamecze jest reprezentowana w spisie przez nikłą liczbę 14 ankiet, stąd nie bierzemy jej w tym miejscu do porównań.

Ryc. 5. Udział imigrantów w strukturze zasiedlenia dzielnic przemyskich według tab. 1–2 (oznaczenie przybyszów kolorem szarym; w podstawie rozkład proporcjonalny do liczby zachowanych ankiet gospodarstw domowych; w pionie uproszczona skala procentowa)

Ryc. 6–7. Widok na ulicę 3 Maja z (późniejszego) placu Konstytucji, z budynkiem austriackiej poczty po prawej stronie

Źródło: pocztówka z 1915 r., w zbiorach APP, sygn. ZP/1/403 oraz współczesne zdjęcie tabliczki numerowej (w prawym górnym rogu) wiszącej do dziś na narożnej kamienicy nr 1.

Dynamika przemyskiego ruchu wędrowniczego oddaje znane trendy migracyjne ludności Galicji, znajdującej się wówczas w przełomowej fazie transformacji demograficznej²⁵. Spis analizowany szczegółowo na próbie 464 gospodarstw imigranckich, osiedlonych przy najlepiej w nim reprezentowanych 8 ulicach, wybranych ze wszystkich dzielnic przemyskich (tab. 3), formalnie wskazuje na znaczne nasilenie przychodźstwa od początku XX w. W rzeczywistości jest to specyfika tego rodzaju konskrypcji, w której ewidencja migrantów w odleglejszym czasie niż życie jednego pokolenia słabnie, pozostaje bowiem funkcją pamięci i kwalifikacji dokumentacyjnych głów rodzin, na których barakach latem 1918 r. spoczywał obowiązek zapisywania roku i miejsca urodzenia członków rodzin i domowników²⁶. W rzeczywistości imigracja do miasta trwała w najlepsze od co najmniej 1880 r., natomiast w drugim okresie wojny (1916–1918) mamy do czynienia tylko z jego wyjątkową statystycznie odsłoną, generowaną przez ówczesną sytuację gospodarczą i polityczną.

Struktura społeczno-zawodowa imigrantów daje się badać tylko pośrednio, bowiem nie była wprost rejestrowana w ankietach spisowych. Dość łatwo przychodzi jednak ustalić, że w grupie nowych mieszkańców Przemyśla zdecydowanie przeważali wychodźcy ze wsi, i to bez względu na przynależność narodowościową czy wyznaniowo-obrządkową ankietowanych. Ta konstatacja pokrywa się skądinąd ze znaną stratyfikacją społeczeństwa galicyjskiego na przełomie XIX i XX w., tym niemniej w odniesieniu do badanej populacji miejskiej może być cokolwiek myląca. Nie chodzi tu nawet o to, że żydowscy wychodźcy ze wsi bynajmniej nie zajmowali się zajęciami rolniczymi, bo zwykle trudnili się handlem i szeroko pojmowaną pracą usługową, lecz o te kategorie imigrantów, których miejsce urodzenia nie określało rzeczywistego statusu społeczno-zawodowego. Dotyczy to części korpusu oficerskiego i urzędniczego oraz inteligencji przemyskiej, osiadającej tu okresowo lub na stałe. Dla przykładu, ze spisu nie dowiemy się wprost, że wspomniany wyżej dr Leonard Tarnawski urodził się wprawdzie w Piskorowicach pod Sieniawą, ale w rodzinie ziemiańskiej, sam zresztą później dorobił się z praktyki adwokackiej sporego majątku ziemskiego w Jasienicy Sufczyńskiej²⁷.

²⁵ O skali zmian ludnościowych wskazuje wzrost liczby ludności Galicji w latach 1880–1910 o ponad 2 mln, czyli 1/3; dotyczył on wszystkich grup narodowościowych, w tym Polaków, Ukraińców (po 45%) i Żydów (10%), przy czym ci ostatni w 70% mieszkali w miastach, K. Zamorski, dz. cyt., s. 45; <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/galicja> [dostęp 16 I 2010].

²⁶ Zastosowana w grupowaniu nierówna rozpiętość przedziałów nie stanowi tu przeszkody, gdyż wynik może być wyrównywany proporcjonalnie do lat obliczeniowych (np. trzeci okres stanowi 1/3 drugiego; jego przeliczeniowy wskaźnik jest tylko nieznacznie wyższy od okresu przedwojennego).

²⁷ S. Kryciński, *Pogórze Przemyskie. Przewodnik*, Pruszków 2007 (za: https://pl.wikipedia.org/wiki/Jasienica_Sufczyńska, dostęp 28 I 2020).

Tabela 3. Rodziny imigrujące do Przemysła w latach 1880–1918 (wg wybranych ulic)

Ulica / dzielnica	Ogółem imigranci	Liczba głów rodzin z ustalonym rokiem imigracji	1880–1899						1900–1913						1914–1918					
			Σ	W tym				Σ	W tym				Σ	W tym						
				P	R	Ż	Inni		P	R	Ż	Inni		P	R	Ż	Inni			
3 Maja / Z	197	134	34	8	3	23	0	56	24	5	25	2	44	15	5	23	1			
%		68,0	100,0	23,5	8,8	67,7	0,0	100,0	42,9	8,9	44,6	3,6	100,0	34,1	11,4	52,3	2,2			
Grunwaldzka / Z	103	63	16	8	3	5	0	36	24	8	4	0	11	9	2	0	0			
%		63,1	100,0	50,0	18,8	31,2	0,0	100,0	66,7	22,2	11,1	0,0	100,0	81,8	18,2	0,0	0,0			
Kraśńskiego / Z	51	37	10	8	1	1	0	22	12	7	3	0	5	4	0	0	1			
%		72,5	100,0	80,0	10,0	10,0	0,0	100,0	54,5	31,8	13,6	0,0	100,0	80,0	0,0	0,0	20,0			
Kopernika / L	40	38	10	5	3	2	0	25	8	3	12	2	3	0	0	3	0			
%		95,0	100,0	50,0	30,0	20,0	0,0	100,0	32,0	12,0	48,0	8,0	100,0	0,0	0,0	100,0	0,0			
Grodzka / SM	36	27	7	3	1	3	0	18	8	6	4	0	2	2	0	0	0			
%		75,0	100,0	42,9	14,3	42,8	0,0	100,0	44,4	33,3	22,2	0,0	100,0	100,0	0,0	0,0	0,0			
Kazimierza Wielkiego	27	25	3	1	0	2	0	12	4	0	8	0	10	1	0	9	0			
%		92,6	100,0	33,3	0,0	66,7	0,0	100,0	25,0	0,0	75,0	0,0	100,0	1,0	0,0	90,0	0,0			
Kręta i Reja (razem)	10	8	3	2	0	0	1	5	2	0	0	3	0	0	0	0	0			
%		80,0	100,0	66,7	0,0	0,0	33,3	100,0	40,0	0,0	0,0	60,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0			
Razem	464	332	83	35	11	36	1	174	82	29	56	7	75	31	7	35	2			
%		70,0	100,0	42,1	13,3	43,4	1,2	100,0	47,1	16,7	32,2	4,0	100,0	41,3	9,3	46,7	2,7			

Skróty: jak w tab. 2 oraz P – Polacy, R – Rusini, Ż – Żydzi.

Źródło: jak w przyp. 2.

W przypadku imigrantów żydowskich też trafiały się odstępstwa od reguły tej proporcjonalności struktury terytorialnej i społecznej wychodźstwa. Dla przykładu, ulica Kopernika, formalnie przypisana do przedmieścia Lwowskiego, ale faktycznie ściśle związana ze starą, śródmiejską dzielnicą żydowską przez dworzec kolejowy i przylegające do niego place handlowe, zamieszkała była niemal w połowie przez pokolenie zasiedziały w Przemysłu starozakonnych, którzy z rzadka brali sobie żony spoza swojego kręgu i miasta (w spisie 9 małżeństw w pełni imigranckich na 34 gospodarstwa domowe, tj. 26,5%). Dopływ nowych mieszkańców spoza miasta objął łącznie 18 rodzin (pełnych jw. i częściowych, w których jedno z małżonków pochodziło spoza Przemysła) rekrutujących się w większości z miast i miasteczek Galicji Wschodniej (Bircza, Chyrów, Cieszanów, Drohobycz, Dubiecko, Felsztyn, Husaków, Krzywca, Mościska, Radymno). Niżej dla przykładu przedstawiamy wzorowo wypełnione ankiety spisowe 2 rodzin żydowskich z tego środowiska, Józefa Bienstocka, przybysza z Drohobycza, który wraz z żoną Cyllą z Mościsk przeniósł się do miasta ok. 1895 r., a do rejestru wprowadził aż 8 swoich dzieci, oraz urodzonego tu Mendela Autmana, który wraz z żoną Sarą i teściową Ryfką Sprung z Sieniawy oraz 5 dzieci zajmował mieszkanie pod nr 66 (ryc. 8–9).

L. p. 4. n. Rejon: 45 Pełnomocnik:

Kwestyonaryusz — Квѣстiонар.

Ulica — Улиця: *Kopernika* Nr. d. 4. a. 3.

L. p. Ч. п.	Imię i nazwisko głowy rodziny i wszystkich domowników Imię i nazwisko głowy rodziny i всіх разом замешканців	Wiek Вік	Wzrost i ciężar ciała Висота і вага тіла	Miejsce urodzenia Місце уродження
1.	Józef Bienstock	49	mej.	Drohobycz
2.	Cylla "żona"	42	"	Mościska
3.	Lejwa "córka"	22	"	Przemysł
4.	Lejwa "syn"	18	"	"
5.	Ignacy "	16	"	"
6.	Rejwa "córka"	12	"	"
7.	Lala " "	10	"	"
8.	Fryda " "	7	"	"
9.	Dora " "	5	"	"
10.	Bernad "syn"	2	"	"

Przemysł, dnia 17/II. 1918. Własnoręczny podpis głowy rodziny: *Józef Bienstock*

Wszystkie rubryki należy zgodnie z prawdą do trzech dni wypełnić i młotowi zaufania do dalszego urzędowania zwrócić. Всі рубрики належить до трьох днів виконати і мужови довіри до дальшого урядованя передати.

L. p. 57. 4. n. Rejon: XXI Pełnomocnik: 1141

Kwestyonaryusz — Квѣстiонар.

Ulica — Улиця: *Kopernika* Nr. d. 4. a. 66

L. p. Ч. п.	Imię i nazwisko głowy rodziny i wszystkich domowników Imię i nazwisko głowy rodziny i всіх разом замешканців	Wiek Вік	Wzrost i ciężar ciała Висота і вага тіла	Miejsce urodzenia Місце уродження
1.	Mendel Autman	1865	mej.	Przemysł
2.	Sara Autman	1880	"	Sieniawa
3.	Ester " "	1892	"	Przemysł
4.	Rurik " "	1894	"	Przemysł
5.	Samuel " "	1896	"	Przemysł
6.	Bernard " "	1900	"	Przemysł
7.	Lejwa " "	1903	"	Przemysł
8.	Ryfka Sprung	1894	"	Sieniawa

Przemysł, dnia 16/II. 1918. Własnoręczny podpis głowy rodziny: *Mendel Autman*

Wszystkie rubryki należy zgodnie z prawdą do trzech dni wypełnić i młotowi zaufania do dalszego urzędowania zwrócić. Всі рубрики належить до трьох днів виконати і мужови довіри до дальшого урядованя передати.

Ryc. 8–9. Ankiety spisowe rodzin Józefa Bienstocka i Mendela Autmana, zamieszkałych w domach przy ul. Kopernika 3 i 66 (nr rejestrów w bazie 1141 I i 1045 I)

Źródło: jak w przyp. 2.

Struktura wyznaniowo-obrządkowa grupy imigrantów przybywających w latach 1880–1918 do Przemyśla oddaje z grubsza wewnętrzny podział ludności obserwowany wśród wszystkich osób objętych w zachowanych ankietach oraz w innych konkskrypcjach ludności. Łącznie w badanym okresie zapisano w nim 148 (44,6%) rzymskich katolików, 127 (38,3%) izraelitów, 47 (14,1%) greckich katolików i 10 (3,0%) protestantów. Przeprowadzona według tych samych kryteriów wyznaniowo-obrządkowych austriacka konkskrypcja ludności miasta w spisie powszechnym (1900) ujawniła podział wyznaniowy rzędu (odpowiednio): 44,7%, 35,2%, 26,5% i 0,5%, a bliższy zdecydowanie polski spis powszechny (1921) dał zbliżone wyniki: 45,9%, 38,1%, 15,6% i 0,4%²⁸. Ankiety spisowe przekazują więc generalnie obraz nakładania się podziałów wyznaniowo-obrządkowych na strukturę narodowościową, co często manifestowano w ostatnim roku wojny wpisywaniem w rubryce „wyznanie i obrządek” określeń typu „Polak”, „Polka”. W rzeczywistości miejsca i tamtych czasów nie był to podział wyłączny, skoro np. wszyscy członkowie zboru ewangelickiego, poza pastorem i jego żoną, z pochodzenia Duńczycy, byli Polakami lub Austriakami. Podobnie dyskusyjny może być status narodowościowy już dorastającego potomstwa w niektórych polsko-ukraińskich rodzinach mieszanych, co jednak wymaga dalszych badań.

Jak wspomniano wyżej, do grupy bezpośrednich imigrantów, poza głowami rodzin, należałoby doliczyć ich małżonków, dzieci przybywające do miasta z rodzicami, czasem dalszych krewnych i powinowatych, a niezależnie też osoby stanu wolnego, w różnym wieku i różnego stanu cywilnego.

Stosunkowo łatwo przychodzi ustalić, jak liczna była pierwsza kategoria osób, czyli małżonków obojga płci urodzonych poza Przemyślem, występujących w ankietach na drugim miejscu, również pochodzących z innej miejscowości. Jako typowy przykład niech posłużą dwie rodziny mieszkające obok siebie w kamienicy nr 6, przy ulicy 3 Maja. Mieszane małżeństwo Mikołaja i Marii Swobodzianów (ryc. 10), grekokatolika Rusina, lat 38, urodzonego w Worobjówce na wschód od Zbaraża, wsi przylegającej do kordonu zaborczego, i Polki obrządku łacińskiego, młodszej od niego o 4 lata, pochodzącej ze wsi Rudniki (jednej z czterech o tej nazwie we wschodniej Galicji), posiadało wówczas troje potomstwa, wychowywanego tradycyjnie, osobno wg płci, w wierze swoich rodziców. Dzieci rodziły się już w Przemyślu, zapewne więc rodzice sprowadzili się do miasta przed 1908 r., gdy na świecie pojawiła się pierworodna córka, Sta-

²⁸ Dane statystyczne dla 1900 r. za: *Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900*, t. XII, Galizien, Wien 1907, s. 492 (w obliczeniach pomijamy załogę twierdzy przemyskiej, rejestrowaną w mieście); *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku*, Warszawa 1927, s. 63–64 (dane szczegółowe pominięte w tej edycji, pozyskane dzięki uprzejmości dr. Marcina Dumy, dodano za: „Ziemia Przemyska” 1922, nr 5, s. 3).

niśława. Obok w kamienicy mieszkała polska rodzina Franciszka (51 lat) i Stanisławy Polewków (40) pochodzących z Krakowa, którzy w Przemysłu osiedli nieco wcześniej, skoro starsza córka miała w momencie spisu już 16, a młodsza Olga 8 lat. O pewnej zażyłości między sąsiadami może zaświadczyć fakt, że ankietę Mikołaja wypełnił i „własnoręcznie” podpisał najpewniej Franciszek Polewka, na co wskazuje ten sam dukt pisma i drobne detale redakcji tekstu (por. ryc. 10 i 11). Łącznie w przebadanych pod tym kątem 647 gospodarstwach domowych (w tym 433 z głową rodziny deklarującą urodzenie poza miastem i 214 z głową rodziny deklarującą przemyskie korzenie) zarejestrowano 155 małżeństw dwojga imigrantów oraz 31 związków, w których partnerem przemyslanina był przybysz spoza miasta. Innymi słowy, więcej niż co trzecie gospodarstwo imigranckie (35,8%) stanowiły związki dwojga osób wywodzących się spoza miasta, natomiast w domach zarządzanych przez rodzimych gospodarzy małżeństw spoza tego kręgu było tylko 14,5%.

L. p. _____ Rejon: 24
 Ч. п. _____ Район: _____

Квестыонарыуш — Квещіонар.

Улица — Уліца: 3-go Мажы _____ Nr. d. Ч. д. 6

L. p. Ч. п.	Імя і назвіско галоўнай і ўсіх членаў сям'і і іхнаго галоўнага і іхнаго галоўнага	Вік Вік	Выванне і абразд Біроісч і абразд	Місце Місце
1	Міхал Свободзіан	38	Свободзіан	Польска
2	Марыя Свободзіан	32	Свободзіан	Польска
3	Міхал Свободзіан	10	Свободзіан	Польска
4	Міхал Свободзіан	7	Свободзіан	Польска
5	Кізія Свободзіан	3	Свободзіан	Польска

Переписана, дня 24. II 1918. Выванне родны
 Прэмысл, дня 24. II 1918. Выванне родны
 Прэмысл, дня 24. II 1918. Выванне родны

L. p. _____ Rejon: 25
 Ч. п. _____ Район: _____

Квестыонарыуш — Квещіонар.

Улица — Уліца: 3-go Мажы _____ Nr. d. Ч. д. 6

L. p. Ч. п.	Імя і назвіско галоўнай і ўсіх членаў сям'і і іхнаго галоўнага і іхнаго галоўнага	Вік Вік	Выванне і абразд Біроісч і абразд	Місце Місце
1	Францішк Палеўка	51	Палеўка	Польска
2	Станіслава Палеўка	40	Палеўка	Польска
3	Іван Палеўка	16	Палеўка	Польска
4	Ольга Палеўка	8	Палеўка	Польска

Переписана, дня 24. II 1918. Выванне родны
 Прэмысл, дня 24. II 1918. Выванне родны
 Прэмысл, дня 24. II 1918. Выванне родны

Рыс. 10–11. Анкеты спісавыя сям'і Свободзіан і Палеўкаў, жывучых пры ул. 3 Мажы 6 (nr рэжэстрів у базе I 0024 і 0025 II)

Зрідло: як у прып. 2.

Додамы аднак, że спіс не ёсць даў прэцызны, абы тэ вартасці адніець не толькі да гаспадарстваў дамоўных, ледзь выключна да звязкаў маўжэнскіх. Абемжуе он з заахення толькі асобы замешкалы на стаўе ў міесце

i obecne podczas przeprowadzania konskrypcji, co w warunkach wojny wykluczało ewidencję młodych mężczyzn odbywających służbę wojskową lub zatrudnionych z dala od domu. Spis przemyski wykazuje generalnie znaczną nadreprezentację kobiet, określanych w ankietach jako głowy rodziny, będących matkami rodzin i lokujących się wówczas w przedziale wieku 20–30 i 30–40 lat²⁹. Trudno tę liczną grupę samotnych matek potraktować jako wdowy, skoro towarzyszy im zwykle liczne potomstwo, w tym w wieku 1–3 lat, a nawet kilku miesięcy. Czasem w kwestionariuszach pojawiają się wprawdzie w takich rodzinach mężowie, ale rejestrowani są na samym końcu spisu, jakby dopisywani przypadkowo na końcu listy dzieci i domowników. Widocznie w ten sposób matki, obciążone licznym potomstwem, próbowały wzmocnić swoją pozycję wobec władz miejskich, starając się udowodnić, że małżonek jednak bywa w domu, choćby okazjonalnie.

Kategoria dzieci przybywających wraz z rodzicami do miasta nowego osiedlenia jest stosunkowo łatwo policzalna, choć dotyczy to potomstwa, które znajdowało się w stosunkowo młodym wieku i przed połową 1918 r. nie zdążyło się usamodzielnąć. Najstarsi imigranci, przybywający nad San jeszcze w ostatnich dekadach XIX w., w momencie konskrypcji wiedli już życie seniorów, wymagających opieki albo ze strony najbliższej rodziny, albo wynajętych opiekunów, choć od tej reguły bywały chwalebne wyjątki (zob. niżej). Przykładem imigracji najświeższej daty może być rodzina Polaka Wojciecha Wróbla (l. 35) z Nowego Sącza, który tuż przed spisem zajął lokal w domu przy ul. Grunwaldzkiej 112. Po ślubie z Antoniną (l. 33), urodzoną w Chorośnicy, zatrudniał się w okolicznych miejscowościach a marszrutę jego wędrówek po powiecie mościskim wyznaczają miejsca urodzin jego kolejnych 4 synów: Krukienice (Marian, l. 11, Adam, l. 10), Radenice (Józef, l. 8) i Husaków (Zdzisław, l. 4). W drugim roku wojny urodził im się najmłodszy Tadeusz (l. 3), którego miejsce urodzenia zapisano Parkany na Węgrzech, co łączyć należy z przymusowym wysiedleniem mieszkańców wsi położonych wokół twierdzy. Wszyscy, wraz z opiekunką Anną Hamar pochodzącą ze wsi Bojowice pod miasteczkiem Husaków, odnaleźli się w ostatnim roku wojny w Przemyśle na Kmieciach, bez wątpienia wszyscy też traktowani mogą być jako imigranci (zob. ryc. 12).

Niewiele starszy od Wojciecha Żyd Abisch Willner (l. 40), urodzony w Sano-
noku, sprowadzał się do Przemyśla dwukrotnie. Pierwszy raz, gdy poślubił przemysłankę Rachelę Leę (l. 38), a ta niebawem urodziła mu syna Majera (l. 15), zarejestrowanego w tutejszym urzędzie metrykalnym w 1903 r. Drugi raz wrócił do miasta, gdy był już ojcem 7 dzieci (w tym 6 urodzonych w Sano-

²⁹ Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, dz. cyt.

ku; l. 14, 12, 11, 9, 5 i 4); jego powrót wyznacza okres 1914–1917 (najmłodszy syn Leisor urodził się w Przemyslu w czwartym roku wojny). Zamieszkał wspólnie z rodziną przy ul. 3 Maja pod nr 23 (zob. ryc. 13).

L. p. _____
Ч. п. _____

Rejon: 29
Рейон: 31

Квестыонарыш — Квештiонар.

Улица — Улиця: *Грунвалдская* Nr. д. Ч. д. 112

L. p. Ч. п.	Имя и название главы родины и всех домохозяев имя и название главы родины и всех домохозяев	Возраст Вiк	Вывод и описанье Вывод и описанье	Место рождения Мiсце уродженя
1.	<i>Вojciech Wobiel</i>	35	<i>in</i>	<i>Борислав</i>
2.	<i>Antoniina Wobiel</i>	33	<i>"</i>	<i>Червоныя</i>
3.	<i>Maryan Wobiel</i>	11	<i>"</i>	<i>Червоныя</i>
4.	<i>Edmund Wobiel</i>	10	<i>"</i>	<i>Червоныя</i>
5.	<i>Josef Wobiel</i>	8	<i>"</i>	<i>Радзислав</i>
6.	<i>Leokadia Wobiel</i>	4	<i>"</i>	<i>Хусякiв</i>
7.	<i>Tadeusz Wobiel</i>	3	<i>"</i>	<i>Радзислав</i>
8.	<i>Edmund Hamar</i>	48	<i>"</i>	<i>Радзислав</i>

Премисль, dnia 17-го сент. 1918. Висновок підписав: *Описта Описта*
Перемиськ, дня 17-го сент. 1918. Висновок підписав: *Описта Описта*

Всіх рубрик należy zgodzić z prawdą do trzech dni wypełnić i przekażać załatwić do dalszego urzędowania zwrócić.
Всі рубрики належить до трьох днів виповнити і жорнон доіра до дальшого урядованя звернути.

L. p. _____
Ч. п. _____

Rejon: 23
Рейон: 23

Квестыонарыш — Квештiонар.

Улица — Улиця: *3-й Мaja* Nr. д. Ч. д. 23

L. p. Ч. п.	Имя и название главы родины и всех домохозяев имя и название главы родины и всех домохозяев	Возраст Вiк	Вывод и описанье Вывод и описанье	Место рождения Мiсце уродженя
	<i>Abiel Wilner</i>	40		<i>Ланк</i>
	<i>Kacela Wilner</i>	18		<i>Ланк</i>
	<i>Majr</i>	15		<i>"</i>
	<i>Janina</i>	14		<i>Ланк</i>
	<i>Samuel</i>	12		<i>"</i>
	<i>Janina</i>	11		<i>"</i>
	<i>Lytha</i>	9		<i>"</i>
	<i>Salomon</i>	5		<i>"</i>
	<i>Sala</i>	4		<i>"</i>
	<i>Leisor</i>	1		<i>Ланк</i>

Премисль, dnia 17-го сент. 1918. Висновок підписав: *Abiel Wilner*
Перемиськ, дня 17-го сент. 1918. Висновок підписав: *Abiel Wilner*

Всіх рубрик należy zgodzić z prawdą do trzech dni wypełnić i przekażać załatwić do dalszego urzędowania zwrócić.
Всі рубрики належить до трьох днів виповнити і жорнон доіра до дальшого урядованя звернути.

Ryc. 12–13. Ankiety spisowe rodziny Wójcików mieszkających przy ul. Grunwaldzkiej 112 i Willnerów, zapisanych przy ul. 3 Maja 23 (nr rejestrów w bazie 0317 I i 0151 II)

Źródło: jak w przyp. 2.

Bodaj najstarszym w spisie przybylszym spoza miasta był wspomniany już dr Leonard Tarnawski, zarejestrowany przy ulicy Grodzkiej 19, polski adwokat, działacz społeczny i polityczny, weteran powstania styczniowego. Do Przemysła trafił jeszcze jako uczeń tutejszego gimnazjum, następnie studiował prawo we Lwowie (od 1865 r.), by po ukończeniu studiów wrócić do miasta na stałe. Kwestionariusz skonfrontowany z dostępnymi dziś materiałami biograficznymi potwierdza ustalone wcześniej przez jego biografów fakty: miejsce i rok urodzenia (Piskorowice, l. 72; faktycznie urodził się 21 grudnia 1845 r.), żona Wincenta (Lwów l. 64, ur. 25 czerwca 1854 r.), syn Władysław (Przemysł, l. 32; ur. 3 listopada 1885 r.), występuje tu jako doktor (później został profesorem filologii angielskiej na UJK). W mieszkaniu, usytuowanym w zakupionej okazałej kamienicy, zarejestrowana została jeszcze Marianna Król (l. 48) z pobliskiej Lipowicy. Nie budzi żadnej wątpliwości charakterystyczny podpis wybitnego

prawnika i polityka; także jego narodowe przekonania polityczne zostały tu wyraźnie zmanifestowane przez skreślenie ukraińskich napisów wydrukowanych na formularzu ankiety (zob. ryc. 14). Ale tego rodzaju manifestacje przywiązania do konkretnego narodu i kultury nie były w spisie niczym wyjątkowym. Dla przykładu, prominentni przedstawiciele ukraińskiej społeczności wypełniali ankiety w drugim z dwóch obowiązujących w spisie języku, czyli ukraińskim. Poniżej przedstawiamy kwestionariusz (ryc. 11) zredagowany przez innego adwokata przemyskiego, dr. Ivana Bohdana Hrycaja (l. 38), obrządku greckokatolickiego, pochodzącego ze wsi Hodynie (pow. mościski), a zajmującego jedno z mieszkań w kamienicy przy ulicy 3 Maja 30; towarzyszyła mu kucharka, Paraskeva Kardaś (l. 22), urodzona we wsi Korytniki nad Sanem (ryc. 15).

L. p. _____
Ч. п. _____

Rejon: _____
Рейон: _____

Квестыонарыusz — Квещіонар.

Улица — Улиця: *Grodzka* Nr. d. Ч. л. *19*

L. p. Ч. п.	Imię i nazwisko głowy rodziny i wszystkich domowników Imię i nazwisko głowy rodziny i всіх разом мешканців	Wiek Вік	Wyznanie i obrządek Вірство- піддан- і обряд	Miejsce urodzenia Місце уродження
1	<i>Leonard Tarnawski</i>	<i>72</i>	<i>u. kat</i>	<i>Piskorowice</i>
2	<i>Wincence Tarnawski</i>	<i>64</i>	<i>" "</i>	<i>Lwów</i>
3	<i>Władysław Tarnawski</i>	<i>32</i>	<i>" "</i>	<i>Przemysl</i>
4	<i>Maryanna Krol</i>	<i>48</i>	<i>" "</i>	<i>Pieniężnik</i>

Przemysl, dnia *17/6* 1918. Własnoręczny podpis
Перемисль, дня *17/6* 1918. Власноручний підпис
głowy rodziny: *L. Tarnawski*
голови родини:

Wszystkie rubryki należy zgodzić z prawdą do trzech dni wypełnić i mężowi zaufania
do dalszego urzędowania złożyć.
Всі рубрики належить до трьох днів виконати і мужови довіря до дальшого урядованя зложити.

L. p. _____
Ч. п. _____

Rejon: _____
Рейон: _____

Квестыонарыusz — Квещіонар.

Улица — Улиця: *3 Maja* Nr. d. Ч. л. *30*

L. p. Ч. п.	Imię i nazwisko głowy rodziny i wszystkich domowników Imię i nazwisko głowy rodziny i всіх разом мешканців	Wiek Вік	Wyznanie i obrządek Вірство- піддан- і обряд	Miejsce urodzenia Місце уродження
1	<i>St. Hrycaja</i>	<i>38</i>	<i>greko- kattol.</i>	<i>Lodzie</i>
2	<i>Paraskeva Kardaś</i>	<i>22</i>	<i>grec.- kattol.</i>	<i>Korytniki</i>

Przemysl, dnia *16/6* 1918. Własnoręczny podpis
Перемисль, дня *16/6* 1918. Власноручний підпис
głowy rodziny: *St. Hrycaja*
голови родини:

Wszystkie rubryki należy zgodzić z prawdą do trzech dni wypełnić i mężowi zaufania
do dalszego urzędowania złożyć.
Всі рубрики належить до трьох днів виконати і мужови довіря до дальшого урядованя зложити.

Ryc. 14–15. Ankiety spisowe; jedna wypełniona przez dr. L. Tarnawskiego, mieszkającego przy ul. Grodzkiej 19 (nr rejestru 0677 I), a druga przez dr. I.B. Hrycaja, wynajmującego mieszkanie przy ul. 3 Maja 30 (nr rejestru 0197 II)

Źródło: jak w przyp. 2.

Trzecia grupa przybyszów obejmuje zamożniejsze wdowy lub wdowców oraz starsze osoby bezżenne, które posiadały lub użytkowały mieszkania i utrzymywały się z ich wynajmu. Z tego tytułu rejestrowały w nich obecność lokatorów, ale także domowników, krewnych lub powinowatych oraz innych osób, które

wspierały je na starość; także ta kategoria osób – starszych kobiet była rejestrowana jako głowy rodziny. Na podstawie ankiet trudno wskazać nawet orientacyjny moment ich osiedlenia się w Przemyślu, ale poza tym ich dane osobowe jako głów rodzin zostały skrupulatnie odnotowane. Do tej grupy zaliczyć trzeba także młodsze matki, które samotnie utrzymywały liczne potomstwo, wynajmując część mieszkania lokatorom lub urządzając na jego zapleczu warsztat rzemieślniczy. Taka sytuacja, jak się wydaje, zaistniała w żydowskiej rodzinie Krausy Weissman z Komarna (l. 36), z domu Schreiber, osiadłej w Przemyślu ok. 1908 r. i mającej na utrzymaniu matkę oraz 6 dzieci. Miała ona do pomocy w domu służącą, a do pracy w warsztacie czeladnika i terminatora (zob. ryc. 16).

Ostatnia z liczniejszych grup imigrantów składała się ze służby domowej obojga płci, osób będących zwykle w młodym, a najwyżej w średnim wieku, generalnie rejestrowanych w ankietach jako domownicy, z podaniem obrządku i miejsca urodzenia. Druga grupa osób tej samej kategorii to samotne osoby, przeważnie kobiety w starszym wieku, także młode panny, rzadko kawalerowie, czyli osoby, które w spisie zostały uwzględnione w osobnych rejestrach, obejmujących jednoosobowe gospodarstwa domowe.

Łącznie wszystkie kategorie imigrantów stanowiły około 2/3 populacji miasta, bez specjalnej różnicy w odniesieniu do narodowości i wyznania. Jedynie w grupie służących domowych wyraźnie przeważały młode Rusinki pochodzące spoza miasta, chętnie przyjmowane do pracy zarówno przez rodziny polskie, jak i żydowskie (zob. ryc. 17); w rodzinach żydowskich pracowała też służba polska obojga płci, ale spis nie rejestruje sytuacji, aby Żydówki pracowały jako służące w domach chrześcijańskich. Z ankiet spisowych wynika ponadto, że w ówczesnym Przemyślu nie stawiano przeszkód, aby w tym samym domu czy mieszkaniu przebywali i stołowali się domownicy (lokatorzy, wychowankowie i inni) wszystkich reprezentowanych w mieście wyznań i obrządków.

Pochodzenie imigrantów przemyskich. Określenie rodzinnych stron osób przybywających przed 1918 r. do Przemyśla przychodzi stosunkowo łatwo, gdyż w świadomości głów rodzin wypełniających kwestionariusz spisowy własne miejsce urodzenia zapisywało się najmocniej. Opuszczenie tej rubryki zdarzało się rzadko, a popełniane błędy w zapisie nazwy wynikały z funkcjonowania obok zapisu urzędowego różnych form miejscowych (np. Czudec – Czucz, Stary Sambor – Stare Miasto), stosowania zapisu fonetycznego lub też wskazywania nazwy określającej lokalizację miejscowości wobec najbliższego miasteczka, zamiast ośrodka powiatu. Wszystkie miejscowości ujęte w poniższej ewidencji zostały sprawdzone na podstawie austriackich wykazów urzędowych, a ogromna większość przypadków wskazań lokalizacyjnych brakujących, błędnych lub wątpliwych została uzupełniona lub skorygowana. Wyniki analizy pertynencyjnej imigracji zebrano w zbiory obejmujące ówczesne powiaty, z wyróżnieniem powiatu

przemyskiego, jako pierwszej i zarazem najbliższej strefy, skąd wywodzili się imigranci; osoby legitymujące się miejscem urodzenia poza Galicją zostały ujęte w osobnym przedziale, ale dołączone przypisy odsyłają do konkretnego kraju monarchii habsburskiej lub regionu (prowincji) innego państwa. Ze względu na duży rozmiar zestawienia publikujemy poniżej tylko tabelę zbiorczą, w której dane z powiatów zostały zgrupowane w 3 przedziały, obejmujące wspomniany powiat przemyski, następnie kilka powiatów otaczających go kręgiem (jako drugą strefę imigracyjną) i wszystkie dalsze powiaty galicyjskie (strefa trzecia) oraz obszar znajdujący się za granicami Galicji (strefa czwarta). Integralną część zestawienia tabelarycznego stanowi kartogram (ryc. 18), przedstawiający podstawową statystykę ruchu wędrownego kierującego się z tych stref do Przemyśla przed I wojną światową i podczas niej.

L. p. _____ Rejon: 43
 Ч. п. _____ Район:

Квестыонарыуш — Квѣстіонар.

Улица — Улицы: 3-го Мая Nr. д. Ч. д. 10

L. p. Ч. п.	Imię i nazwisko głowy rodziny i wszystkich domowników Imię i nazwisko głowy rodziny i всіх разом мешканців	Wiek Вік	Wyznanie i obrządek Вірніс- піван- ня і об- ряд	Miejsce urodzenia Місце уродження
	Krausa Weissman	36		Романо
	Osias "	14		"
	Mina "	12		Премисл
	Abraham "	9		"
	Meier "	8		"
	Moses "	6		"
	Gloim "	4		"
	Chaja Litter (stara)	14		"
	Wolf Litter (młoda)	23		"
	Imke Deuer Tomina	15		"
	Lina Schreiber Natha	56		"
	Hepel Deuer			"

Премисла, dnia 16/12 1918. Własnoręczny podpis
 Премисла, дня 16/12 1918. Власноручний підпис
 Krausa Weissman

Wszystkie rubryki należy zgodnie z prawdą do trzech dni wypełnić i mętowni zaufania
 до дальшого урядованія звертати.
 Всі рубрики належить до трьох днів виповнити і мужови довірті до дальшого уря-
 дованія звертати.

L. p. _____ Rejon: 1123
 Ч. п. _____ Район:

Квестыонарыуш — Квѣстіонар.

Улица — Улицы: Коперника 30 Nr. д. Ч. д. _____

L. p. Ч. п.	Imię i nazwisko głowy rodziny i wszystkich domowników Imię i nazwisko głowy rodziny i всіх разом мешканців	Wiek Вік	Wyznanie i obrządek Вірніс- піван- ня і об- ряд	Miejsce urodzenia Місце уродження
	Jakob Körner	36	mpj	Премисл
	Paulina Körner	29		"
	Ernst "	8		"
	Reinhold Suleman	4	mpj	"
	Rozalia Daniczak	18	mpj	Кирько

Премисла, dnia 17/12 1918. Własnoręczny podpis
 Премисла, дня 17/12 1918. Власноручний підпис
 Jakob Körner

Wszystkie rubryki należy zgodnie z prawdą do trzech dni wypełnić i mętowni zaufania
 до дальшого урядованія звертати.
 Всі рубрики належить до трьох днів виповнити і мужови довірті до дальшого уря-
 дованія звертати.

Ryc. 16–17. Ankiety spisowe żydowskich rodzin; z lewej Krausy Weissman, zajmujące mieszkanie w kamienicy nr 10 przy ul. 3 Maja, z prawej Jakuba i Laury Körnerów, zamieszkających wraz z dziećmi i służącą, Rusinką Rozalią Dańczak (l. 18; z Hurka pod Przemyśłem) przy ul. Kopernika 30 (nr rejestrów w bazie 0047 II i 1123 I)

Źródło: jak w przyp. 2.

W celu zbadania, skąd pochodzili imigranci przemyscy z lat 1880–1918, sprawdzono miejsca urodzenia 464 osób (głów rodzin) reprezentujących tyleż

gospodarstw domowych w rejonie 8 ulic przypisanych do dzielnicy Zasanie (3 ulice), przedmieścia Lwowskiego (1), Starego Miasta (2) i Podzamcza (2), zob. tab. 4.

Tabela 4. Pochodzenie terytorialne imigrantów przemyskich (wg wybranych ulic)

Strefa imigracji Ulica / dzielnica	1. Powiat Przemyśl	2. Powiaty sąsiednie ^a	3. Dalsza cz. Galicji	4. Obszar poza Galicją	Łącznie dla ulicy	%
3 Maja / Z	32	68	84	13 ^b	197	42,5
Grunwaldzka / Z	33	39	30	1 ^c	103	22,2
Kraśińskiego / Z	11	13	25	2 ^d	51	11,0
Kopernika / L	7	18	13	2 ^e	40	8,6
Grodzka / SM	4	15	16	1 ^f	36	7,8
Kazimierza Wielkiego / SM	4	15	8	0	27	5,8
Kręta i Reja / Pz	0	1	6	3 ^g	10	2,1
Razem	91	177	174	22	464	100,0
%	19,6	38,2	37,5	4,7	100,0	
Powierzchnia w km ²	1001,71	8595,57	68895,20	x		

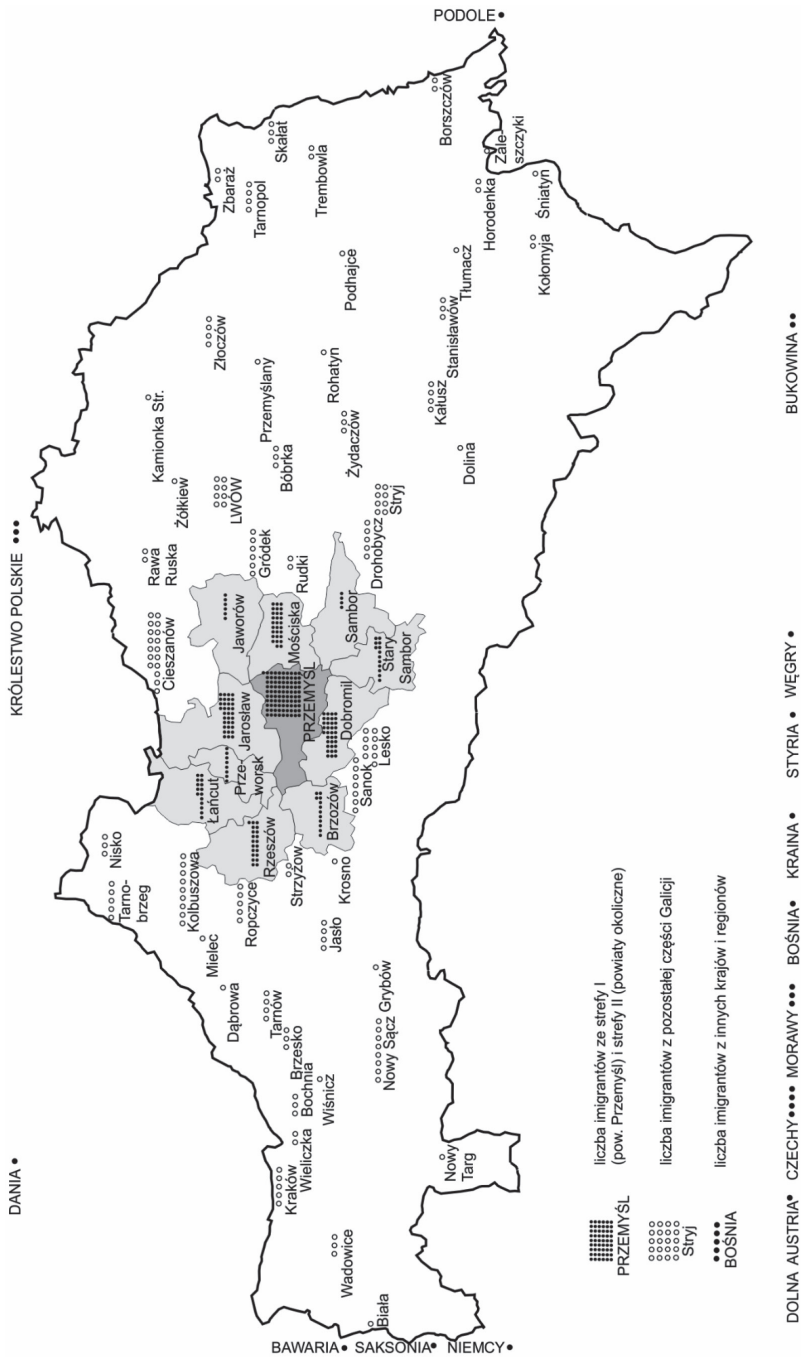
Skróty: jak w tab. 2.

Objaśnienia: ^aPowiaty sąsiednie: Brzozów (12), Dobromil (35), Jarosław (34), Jaworów (6), Łańcut (15), Mościska (29), Rzeszów (21), Sambor (4), Stary Sambor (13).

Kraj (region) pochodzenia imigrantów (kolumna 5): ^bBawaria, Bośnia, Bukowina, Czechy (3), Dolna Austria, Kraina, Królestwo Polskie (Rosja), Morawy, Podole (Rosja), Styria i Węgry; ^cKrólestwo Polskie; ^dBukowina, Morawy; ^eCzechy, Morawy; ^fKrólestwo Polskie; ^gDania, Królestwo Polskie, Saksonia.

Źródło: jak w przyp. 2.

Okazało się, że prawie 1/5 (19,6%) z nich rekrutowała się z powiatu przemyskiego, obejmującego nieco ponad 1 tys. km² i 123 miejscowości w rejonie miasta Dubiecka (21), Niżankowic (35) i samego Przemyśla (67). Imigranci przenoszący się stamtąd do Przemyśla pochodzili z okolicznych wsi i małych miast, przy czym eksponowane były kierunki migracji z miejscowości mieszczących się na osi ulic wychodzących z tej dzielnicy. I tak, przybysze osiedlający się przy ul. 3 Maja częściej przybywali ze wsi położonych w pobliżu traktu cesarskiego i dróg kierujących się na północ (najliczniej z Ujkowic i Kosienic), dla mieszkańców ul. Grunwaldzkiej takim szlakiem migracyjnym był trakt węgierski na zachód, wsie lokowane wzdłuż niego (Bachów, Bachórzec, Łętow-

Ryc. 18. Pochodzenie imigrantów przemyskich z lat 1880–1918

Objaśnienia: jak w tab. 4.

Źródło: jak w przyp. 2.

nia, Reczpol, Wapowce) i samo Dubiecko, a ulicy Krasieńskiego – stara droga krajowa wiodąca lewym brzegiem Sanu, przez dolną Żurawicę do Radymna. Jak wspomniano wcześniej, źródłem rekrutacji imigrantów z ulicy Kopernika były sztetle żydowskie funkcjonujące w okolicznych miasteczkach, a centralnie położonych ulic – Grodzkiej i Kazimierza Wielkiego, miejscowości bez specjalnej preferencji geograficznej. Dodajmy na marginesie, że specyficzne gospodarstwa domowe tworzyły duże rodziny mieszkające w rezydencji kanonickiej przy ul. Kapitulnej 4, sprowadzone tam ze stron rodzinnych przez dwóch znanych i zasłużonych kanoników, ks. Jakuba Federkiewicza z Rymanowa i ks. Władysława Sarnę ze Strzyżowa.

Liczniejsza grupa imigrantów rekrutowała się z powiatów otaczających kręgiem tę pierwszą strefę ruchu wędrowskiego. Łącznie z 10 powiatów (Brzozów, Dobromil, Jarosław, Jaworów, Łańcut, Mościska, Przeworsk, Rzeszów, Sambor i Stary Sambor), o łącznej powierzchni niemal 8,6 tys. km², pochodziło 177 przybyszów (38,2%); najliczniej z powiatu dobromińskiego (35), jarosławskiego (34), mościskiego (29) i rzeszowskiego (21). Z pozostałych powiatów wschodniej i zachodniej Galicji przybyły 174 osoby (37,5%), czasem z odległych stron (Biała na granicy zachodniej, Skałat na wschodniej czy Zaleszczyki na południowo-wschodniej). Spoza Galicji trafiły do Przemyśla 22 osoby, urodzone najczęściej w krajach monarchii austro-węgierskiej. Wśród nich znajdowali się urzędnicy, oficerowie i kupcy, także osoby towarzyszące wracającym w rodzinne strony zamożniejszym przemysłom. Imigracja z ziem zaboru rosyjskiego (w spisie określanego jako Królestwo Polskie) obejmowała wyłącznie Polaków, którzy w Galicji szukali korzystniejszych warunków rozwoju zawodowego i narodowego. Przybysze z odległej Danii to wspomniana już wyżej rodzina pastora ewangelickiego.

Podsumowanie. Spis mieszkańców Przemyśla przeprowadzony w połowie 1918 r. metodą ankietową tyleż prostą, co skuteczną, pokazał ludność tego miasta, położonego w sercu prowincji galicyjskiej, jako społeczność wielokulturową, skłoną do częstych przenosin z miejsca na miejsce, a jak się też okaże, nieobawiającą się zmian w swoim najbliższym otoczeniu, sąsiedzkim, towarzyskim i matrymonialnym³⁰. Pozostając przy podjętym przez nas temacie, warto pokrótce zauważyć, że uzyskane dane parametryczne pokazały społeczność miejską w pełni ruchu wędrowskiego wywołanego europejską rewolucją demograficzną, której zasadnicze przejście ok. 1880 r. jest równoznaczne z uruchomieniem głównej fali imigracji ludności do Przemyśla; przybierze ona na sile w końcu XIX w. i na początku XX w.

³⁰ Na opracowanie analityczne czeka najciekawsze z punktu widzenia społecznego eksperymentu zjawisko zawierania i funkcjonowania małżeństw mieszanych, dla których spis przemyski dodaje szereg nowych i pewnych danych faktograficznych.

Poza czynnikami zewnętrznymi mamy tu do czynienia ze znacznym nagromadzeniem przyczyn wewnętrznych, związanych lokalnie z miastem i jego najbliższym otoczeniem. Na lata 1880–1914 przypada przecież zasadnicza przebudowa twierdzy, ciągnącej się 60-kilometrowym pierścieniem wokół miasta, wymagająca nie tylko wykwalifikowanych fachowców, ale też ogromnej rzeszy fizycznych pracowników budowlanych i usługowych³¹. Długotrwałe oblężenie twierdzy na przełomie lat 1914/1915 wstrzymało tę naturalną cyrkulację ludności, ale samo miasto nie ucierpiało aż tak bardzo, aby ruch powrotny jego dawnych mieszkańców nie mógł być możliwy. Zachowane karty spisowe potwierdzają jednak, że w ostatnim roku wojny napływ imigrantów był już tak duży, że stanowił największy problem do rozwiązania dla samorządowych władz miejskich. Spis przemyski daje również wyjątkowy obraz funkcjonowania społeczności miejskiej w warunkach ustrojowych, stworzonych przez władze austriackie w całej monarchii, jako wspólnoty wielowyznaniowej i wielonarodowościowej, mającej równe prawa obywatelstwa i odpowiedzialności za miasto, jego porządek i utrzymanie. Ta idylla wprawdzie niebawem się skończy, ale obraz zatrzymany w stopklatce 1163 ankiet spisowych wart jest lektury i refleksji.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Przemyśle,

- zespół nr 129, *Akta miasta Przemyśla*, sygn. 1594, *Sprawy obrony Twierdzy Przemyśl*, 1914–1915; sygn. 1595, *Sprawy organizacji ludności cywilnej w okresie działań wojennych 1914*; sygn. 2422, *Kwestionariusze mieszkańców Przemyśla według ulic: Berkowicza, Błonie, Dworskiego, Franciszkańska, Grunwaldzka, Kopernika, Polna, Sanowa Górna, Zyblikiewicza, place: Berka Joselewicza, plac Nowy*, 1918,
- zespół nr 148, *Parafia Greckokatolicka w Przemyśle*, rps 163, *Notatki dotyczące danych statystycznych odnośnie ludności Przemyśla*,
- zespół nr 397, *Afisz, plakaty i druki ulotne z terenu Przemyśla w zasobie APP*, sygn. 18, *C.K. Starostwo do mieszkańców Przemyśla z informacją o miejscach przesiedlenia*; sygn. 20, *C.K. Starostwo o konieczności opuszczenia Przemyśla przez jak największą ilość ludności cywilnej*; sygn. 23, *C.K. Radca Namiestnictwa i Starosta Żeleński – taryfa maksymalna art. spożywczych dla Przemyśla*; sygn. 46, *Komisarz rządowy Lanikiewicz – taryfa maksymalna cen dla Przemyśla*; sygn. 48, *Komisarz rządowy dr Błażowski o wyzysku ludności przy zakupie artykułów spożywczych*; sygn. 106, *Kierownik Zarządu Miasta dr Błażowski w sprawie rozdziału węgla*,
- zespół nr 1591, *Zbiór pocztówek*,

³¹ Proces budowy twierdzy I klasy, z udziałem licznej rzeszy pracowników miejscowych, rozpoczęty w 1873 r. opisuje dokładnie Aleksy Gilewicz, *Twierdza Przemyśl w XIX i XX wieku (Budowa, oblężenie, rola w I wojnie światowej)*, „Rocznik Przemyski” 1968, t. 12, s. 156–161.

- zespół nr 1911, *Materiały rodziny Porembalskich*, sygn. 8, Jan Porembalski, Rada Narodowa w Przemyśle w listopadzie 1918 r.
- Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Oddział w Sanoku, zespół *Akta miasta Sanoka*, rps 550, *Spis ludności miasta Przemyśla (kwestionariusze od A–K) 1918*; rps 551, jw. (*kwestionariusze od M–Z) 1918–1921*.
- Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900*, t. XII, Galizien, Wien 1907.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku*, Warszawa 1927.
- Plan miasta Przemyśla (Plan von Przemyśl) w skali 1 : 10 000, wykonany w październiku 1917 r. przez K.u.K. MilitärBauabteilung des Mil. Kmdos in Przemyśl (<http://rcin.org.pl/dlibra/doc-content?id=344>).
- Wykaz ulic, placów i domów w mieście Przemyśle*, Przemyśl 1910.
- Helena z Sejfertów Jabłońska, *Dziennik z oblężonego Przemyśla*, wstęp, przypisy i oprac. S. Stępień, Przemyśl 2017.

Prasa

- „Echo Przemyskie” 1918.
- „Nowy Głos Przemyski” 1918.
- „Ziemia Przemyska” 1914, 1918.

Literatura przedmiotu

- Bibliografia polskiej demografii historycznej po 1945 roku* [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski i C. Kukła, Białystok 2014, s. 154 (wersja elektroniczna).
- Błoński J., *Zaginiony świat. Historia Żydów przemyskich*, Przemyśl 2008.
- Dalecki M., *Przemyśl w latach 1918–1939. Przestrzeń. Ludność. Gospodarka*, Przemyśl 1999.
- Budzyński Z., Kamińska-Kwak J., *The Unknown Census of the Population of Przemyśl from the Middle 1918. A Primary Source Analysis*, „Poland’s Demographic Past” („Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i studia”), dalej cyt. PDP, R. 41, 2019 (w druku).
- Duma M., *Ludność Przemyśla w okresie 1918–1939 (w świetle akt metrykalnych)*, rps, Przemyśl 2018.
- Forstner F.F., *Twierdza Przemyśl*, tłum. J. Bańbor, Warszawa 2000.
- Gilewicz A., *Twierdza Przemyśl w XIX i XX wieku (Budowa, oblężenie, rola w I wojnie światowej)*, „Rocznik Przemyski” 1968, t. 12, s. 149–192.
- Łozowski P., *Bibliografia polskiej demografii historycznej po 1945 roku* [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski i C. Kukła, Białystok 2014, s. 157–373.
- Malczewski J., *Przemyśl w latach 1772–1914*, Przemyśl 2009.
- Wyżga M., *Ludzie rodowici i migranci – czy słuszny podział? Wokół książki Jeremy Hayhoe, Strangers and Neighbours. Rural Migration in Eighteenth-Century Northern Burgundy*, Toronto: University of Toronto Press 2016, ss. 27), PDP 2018, R. 40, s. 357.
- Zamorski K., *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991.

**Native and migrant townsmen. The migration of the inhabitants of Przemyśl
(according to the census from mid-1918)**

Summary

The present study was performed on the basis of the census of the inhabitants of Przemyśl from mid-1918, prepared based on questionnaire forms which were not typical for this type of source. These materials are currently stored in the State Archive in Rzeszów (department in Sarnok) and, partially in the archives of the State Archive in Przemyśl. In both cases they were only fragmentarily preserved. The main part of the present study presents a demographic analysis showing how the national and denominational structure of the city dwellers from that time was shaped. Special attention was put on the migration movement directed towards Przemyśl in the years 1880–1918 and its rate. The article focuses also on the location of migrants in the city, especially in its center and in the suburbs (Zasanie on its right, northern side and the Lviv suburbs on its right, eastern side).

Key words: Przemyśl, census, denominational structure, national structure, migration movement